

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)

UIT DE INHOUD:

- 2e Klassen.* →
- DR. F. MESSING, INDUSTRIALISATIE EN EMANCIPATIE
 - D.J. VAN HENNIK, WERKEN MET CIJFERMATERIAAL
 - DRS. A.J. PLAS, GESCHIEDENIS EN VREDESONDERWIJS
 - MAATSCHAPPIJGESCHIEDENIS IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS
 - P.H.F. GIELES, HISTORISCHE TEKSTEN
 - MEDEDELINGEN
 - BOEKBESPREKINGEN
 - ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

18e JAARGANG - 6/7 - 1977

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052.

J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter, Mavocommissie*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.

MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaresse*, Van Tuyll van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070-861890.

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, Alkmaar tel. 072-12015.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

postrekening 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.

DR. F.G.G. GOVERS, *Pedagogischcommissie*, Elzenstraat 12, Uden, (N.B.R.) tel. 04132-64117

M.J. VAN VELZEN, *Onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.

K. VAN DIJK, De Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-33570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1977.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 60,—

b. docenten mavo

f 40,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid

f 35,—

bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 30,—

Aspirantleden: (Maximum 4 jaar)

f 60,—

Echtparen:

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

Dr. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 50,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

dr. F. Messing

INDUSTRIALISATIE EN EMANCIPATIE

Enkele beschouwingen over de vakwetenschappelijke verzorging van het Onderbouw Rapport.

I

Het in november 1976 gepubliceerde Onderbouw Rapport¹⁾ bevat tal van belangwekkende onderwijskundige en vakdidactische beschouwingen. De voorzitter van de V.G.N. constateerde bij de presentatie van het werkstuk terecht, dat "met de uitgave van dit rapport het Nederlandse geschiedenisonderwijs een belangrijke dienst bewezen wordt".²⁾

Inderdaad: geen leraar zal het zich kunnen veroorloven dit rapport ongelezen te laten evenmin het na lezing terzijde te leggen. Meer nog dan het in 1976 verschenen didactisch handboek³⁾ is het Onderbouw Rapport geschikt als vademecum voor de docent in de praktijk. In het hierna volgende zijn aandacht en kritiek in het bijzonder gericht op hoofdstuk 10 waarin, met betrekking tot overwegingen en doelstellingen van het rapport, een voorbeeldonderwerp wordt uitgewerkt, nl. De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw.⁴⁾ In haar keuzebepaling heeft de commissie zich laten leiden door de overweging dat dit thema op vele scholen wordt behandeld.⁵⁾ Ook al zou het maar op één school aan de orde komen dan nog zou de uitwerking ervan een discussie waard zijn. Juist het exemplarisch karakter van het onderwerp in de totale setting van het rapport noodt uit tot het maken van enkele kanttekeningen. Dat is ook de bedoeling van de samenstellers: immers, "de commissie hoopt dat dit rapport zijn weg zal vinden en de discussie over het vak geschiedenis en staatsinrichting mag bevorderen".⁶⁾ Het respect van schrijver dezès voor het vele werk dat de commissie heeft verzet blijft onverlet ondanks zijn bezwaren tegen de vakwetenschappelijke uitdieping van het thema. Een aantal teksten verbeeldt⁷⁾ verouderde en soms zelfs zeer eenzijdige standpunten, terwijl te weinig gebruik is gemaakt van de mogelijkheid de maatschappelijke relevantie van het onderwerp aan te tonen. Het cijfermateriaal is vaak arbitrair, verwarrend en hier en daar onjuist. Zo maakt het een zonderlinge indruk, na een uiteenzetting over de woningellende in Nederland, een tabel aan te treffen over de beschikbare oppervlakte van armenwoningen in Antwerpen!⁸⁾ Adequaate statistisch materiaal voor Nederland is immers in ruime mate voorhanden.⁹⁾ Voor een meting van het mechanisatieproces van de Twentse katoennijverheid worden cijfers uit het boek van Hoefnagels gebruikt, terwijl die van De Jonge veel nauwkeuriger zijn.¹⁰⁾ Ik kom nog terug op de waarde van de cijfers over de paardekracht van de stoommachines, ijzer- en steenkolenproductie, het aantal stoomketels in Nederland en over de groei van de stedelijke bevolking.¹¹⁾

De uitwerking van het thema stoort, daar waar het de emancipatie van de arbeiders betreft, door haar eenzijdigheid. Alleen Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de Sociaal Democratische Bond marcheren op de weg die leidt naar de verlossing van het proletariaat. Ontstaan, ontwikkeling en ideeën van confessionele groeperingen zoekt men vergeefs. Patrimonium, R.K. Volksbond, R.K. Werkliedenvereniging komen niet ter sprake evenmin trouwens als S.D.A.P. enz.¹²⁾ Rüters opvattingen over de spoorwegstakingen worden weergegeven met een tekst van Hoefnagels.¹³⁾ Pijnlijk is het gemis van behandeling van standen en klassen resp. stands- en klassenbewustzijn en van een sociale stratificatie van de Nederlandse maatschappij.¹⁴⁾ De bijeengebrachte gedachten over de sociale verhoudingen omstreeks 1870 vormen een wonderlijk allegaartje dat geen recht doet aan de feitelijke situatie.¹⁵⁾ De daarin aangehaalde verdediging over het bestaan van armenscholen is trouwens uit 1832!!¹⁶⁾

De meeste teksten zijn te weinig genuanceerd. Het is alsof geheel Nederland in de 19e eeuw bestaat uit fabrieksarbeiders die zuchten ónder het juk van een kleine groep uitbuitende ondernemers. Abel wijst er op dat niet alleen fabrieksarbeiders een armzalig bestaan hadden.¹⁷⁾ Enkele voorbeelden uit de teksten wekken de onjuiste indruk dat het klein bedrijf ten dode is opgeschreven.¹⁸⁾ Ook wordt het grootbedrijf ten onrechte met de fabriek gelijkgesteld. De werkelijkheid is heel anders. Terwijl in 1859 ca. 80% van de beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam was in het kleinbedrijf (1-9 werklieden) was dit percentage in 1889 en 1909 resp. 76 en 54,7.¹⁹⁾ Het oordeel van Phyllis Deane over Engeland is ook op Nederland omstreeks 1900 van toepassing: "Finally it must be remembered that even by 1850 the typical employer was not yet the large-scale capitalist and the factory operative was not yet the typical employer".²⁰⁾

De auteurs hebben helaas geen gebruik gemaakt van de dissertatie van De Jonge waarin de totale personeelsbezetting in midden- en grootbedrijf in de diverse sectoren der nijverheid wordt berekend.²¹⁾ Overigens blijkt uit geen enkele passage van het onderwerp kennis van en inzicht in De Jonge's standpunten.²²⁾ De kritische lezer krijgt moeite met Gieles' pregnante formulering: "Eigenlijk bieden wij (= de leraren, FM) de leerlingen vereenvoudigde resultaten van de wetenschap aan, bewerkte feiten dus".²³⁾

De vakbondsgeschiedenis krijgt te weinig reliëf;²⁴⁾ de sociale en psychologische factoren ervan worden niet behandeld. De auteurs zijn niet ingewerkt in de door Van Tijn hierover geformuleerde theorie.²⁵⁾ Dat is aan te merken als een verzuim juist vanwege de contemporaine ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen: de overgang van harmonie-naar conflictmodel.²⁶⁾ Toch zijn Gieles en Greep van mening dat het methodisch te prijzen valt "eigentijdse gebeurtenissen, waarbij de leerlingen via de nieuwsmedia enigszins betrokken zijn"²⁷⁾ te behandelen. De huidige tegenstellingen tussen werkgever en werknemer worden aangevoerd als een motief om juist dit onderwerp in het leerprogramma op te nemen. De interesse bij de leerlingen zal erdoor vergroot worden.²⁸⁾ De ondernemers komen echter nauwelijks expliciet aan bod.²⁹⁾ Impliciet figureren zij teveel als sociale boeman en te weinig als "countervailing power".³⁰⁾ Geen woord over het economisch facet van het veranderd ondernemersgedrag in de jaren zestig. En toch: "Het klassebewustzijn van de moderne bourgeoisie (de ondernemers, kopers van arbeidskracht), dat zich uitte in het economische liberalisme met zijn exaltering van de ondernemersfunctie, is in zijn eerste uitingen voorafgegaan aan dat van de moderne arbeidersklasse".³¹⁾

Het discontinue met het pre-industriële tijdvak wordt te scherp geaccentueerd. De nieuwe gewijzigde opstelling van ondernemer en arbeider in het industriële tijdperk is slechts geleidelijk gegroeid. De ontwikkeling van "defensieve standreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht"³²⁾ komt in het thema onvoldoende aan bod. Thompson hekelt een te scherpe waterscheiding tussen de tijd voor en na de Industriële Revolutie. Tal van sociale en psychologische componenten van de vakbeweging waren "anticipated by domestic workers, such as the woollen workers of Norwich and the West Country, or the small-ware weavers of Manchester. And it is questionable whether factory hands — except in the cotton districts — formed the nucleus of the Labour Movement any time before the late 1840s. .".³³⁾

Het onderwerp wordt volgens drie probleemstellingen benaderd.³⁴⁾ Met behulp van het gegeven materiaal kan zeker antwoord gegeven worden op elke probleemstelling, maar in alle gevallen zal het mijns inziens een vertekening geven van het verleden. De spiegel der historie die de leerlingen wordt voorgehouden is behoorlijk vergruisd. Ik zal dit proberen aan te tonen met betrekking tot de Units I en III.³⁵⁾ Ik heb juist deze deelonderwerpen genomen omdat zij de ruggegraat van het thema vormen. De kritiek hierop geuit is trouwens in veel opzichten van toepassing op andere aspecten van het thema.

De inconsistentie tussen Unit I en II moet signaleerd worden. Terwijl in I het ontstaan van de arbeidende klasse in het algemeen wordt behandeld, gaat men in II al uit van die feitelijke situatie voor Nederland. In I en II wordt aandacht besteed aan de levenscondities van de arbeiders vóór de Industriële Revolutie en met name, in navolging van J. Kuczynski³⁶⁾ in Engeland, maar aan die van de Nederlandse arbeider vóór de industrialisatie pas in Unit IV.³⁷⁾ Het is met Unit IV bovendien vreemd gesteld. Men krijgt uit de vergaarde teksten de indruk dat de fabrieksarbeider in de jaren veertig en vijftig er even slecht aan toe was als in de jaren zestig en zeventig. Dat is in grote lijnen juist, maar waarom beklemtonen de auteurs dan die continuïteit niet sterker door te verhalen over de oorzaken van de economische en sociale achteruitgang van Nederland in de 18e en over de stagnatie in de eerste helft van de 19e eeuw?³⁸⁾ Deze nalatigheid is even betreurenswaardig als de beklemtoning van de discontinuïteit in de economische en sociale verhoudingen in Engeland voor en na de industriële Revolutie. Hier wreekt zich het blindelings varen op het vernageld kompas van Kuczynski. Deze Oostduitse historicus heeft zich in vele en omvangrijke publikaties bezig gehouden o.a. met de proletarisering van de arbeidende klasse in de 19e eeuw. De oorzaak van de ellende ziet Kuczynski in de Industriële Revolutie. Marx en Engels al romantiseren de pre-industriële tijd in het Kommunistisch Manifest.³⁹⁾ De Industriële Revolutie brengt volgens Engels⁴⁰⁾ niets anders dan narigheid: armoede, honger, vervreemding, vroege dood enz. Ook Kuczynski spreekt over idyllische levensomstandigheden vóór de industrialisatie en, met de woorden van Engels, over "Harmonie zwischen Stadt und Land".⁴¹⁾ Bovenstaande opvattingen kwamen in de handboeken terecht en kregen kracht van gewijsde.⁴²⁾

Deze visie wordt echter nu niet meer algemeen aanvaard. Er bestaat uitstekende literatuur over de industriële en pre-industriële tijd waardoor men zich van de huidige wetenschappelijke standpunten op de hoogte kan laten stellen.⁴³⁾ Kulischer schrijft al dat ook vóór de Industriële Revolutie in Engeland de arbeidsdag lang was, de voeding slecht en de honger knagend. Marx vergist zich "als er die Behauptung aufstellte, die Kinderarbeit habe vor dem Aufkommen der maschinellen Betriebsweise eine Ausnahmeerscheinung gebildet".⁴⁴⁾ Abel bestrijdt niet de gevolgen van de industrialisatie maar wel de idealiserende voorstelling van de pre-industriële tijd.⁴⁵⁾ In de tweede helft van de 18e eeuw leidden grote groepen van de bevolking in praktisch geheel Europa een troosteloos bestaan. De oorzaken hiervan lagen in de groei van de bevolking, een hieraan onevenredige stijging van de graanproductie en in een toeneming van de geldhoeveelheid.⁴⁶⁾ Crouzet stelt dat in Engeland door het 'putting-out system' de arbeiders niet waren te bewegen naar de fabriek te gaan. Zij zouden daar hun zelfstandigheid en (relatieve) vrijheid verliezen.⁴⁷⁾ Maar ook in de huisindustrie zijn de werktijden lang, de verdiensten laag en vrouwen- en kinderarbeid is regel. Het is onjuist aldus Cipolla b.v. kinderarbeid te beschouwen als "a ghastly-by-product of the Industrial Revolution. The truth is that in preindustrial society, children were as widely employed as at the time of the Industrial Revolution".⁴⁸⁾ De koppeling kinderarbeid-industrialisatie wordt ook voor Nederland gesuggereerd.⁴⁹⁾ Op het bestaan ervan in de eerste helft van de 19e eeuw wordt niet ingegaan.⁵⁰⁾ Het pleiten door Gieles en Greep voor het aanbrengen van "een genuanceerd inzicht"⁵¹⁾ bij de leerlingen is in het thema verstikt geraakt onder monocausale verklaringen en verouderde standpunten.

Het zij Gieles nagegeven: zinnen als "In Amsterdam bloeide de handel"⁵²⁾ zijn te complex en vergen in uitleg het onmogelijke van de leraar. Maar wat te doen met een

passage van de volgende strekking: "De moderne arbeider wordt gekenmerkt door twee dingen. Hij is niet persoonlijk gebonden aan een meester, een bedrijf of aan de grond. En hij werkt met andere werktuigen dan zijn voorgangers. Deze twee zaken staan trouwens met elkaar in verband: slechts vrije arbeiders konden met de nieuwe werktuigen werken"⁵³) Ik kan mij bijna niet voorstellen dat een docent erin slaagt 'onderbouwers' dit duidelijk te maken. Het is bovendien onzin. Het kenmerk van de Industriële Revolutie, van de 'moderne arbeider', is niet het werken met 'andere werktuigen dan zijn voorgangers'.⁵⁴) Dat is van alle tijden en als zodanig geen historische categorie. Hartwell vindt dat de grote betekenis van de Industriële Revolutie ligt in "the sustained increase in the rate of growth of total and per capita output at a rate which was revolutionary compared with what went before".⁵⁵) Ook Deane is van mening dat de Industriële Revolutie een begin maakt met de moderne economische groei waaronder zij verstaat "a sustained growth in incomes per head".⁵⁶) Het begrip economische groei komt men in het gehele onderwerp niet tegen. De auteurs hebben hierdoor de mogelijkheid laten liggen dit begrip en de huidige problematiek ervan in een historisch onderwerp in te brengen.

Wat moeten wij overigens doen met een constatering als: de arbeider is "niet persoonlijk gebonden aan een meester, een bedrijf of aan de grond?"⁵⁷) In formeel-juridische zin moge dat juist zijn, maar in feite is hij met huid en haar overgeleverd aan zijn werkgever. Dat komt heel navrant tot uiting in de teksten zelf.⁵⁸) Werktijd, loonniveau, huisvesting, belastingstelsel, functionering van de armenwet van 1854 met de koppeling daarin tussen onderstand en geboortenplaats (tot 1870), de hier en daar tot in de jaren vijftig gehandhaafde livretten, de inrichting van het onderwijs, het tot 1872 bestaande coalitieverbod enz. maken de arbeider rechteloos.⁵⁹) Er zijn talrijke fabrieksreglementen aan te halen waarin met de persoonlijke waardigheid, vrijheid en verantwoordelijkheid van de arbeider geen rekening wordt gehouden. Zo schrijft in de jaren zestig een Eindhovense fabrikant zijn arbeiders het volgende voor: "Twintig minuten 's middags en 's avonds vóór den tijd van naar huis gaan, wordt er geklept; alsdan begint men te bidden; van dien tijd af aan is het aan ieder verboden op boete van 2 cents om nog uit te gaan vóórdat hiertoe het teeken met de bel gegeven is".⁶⁰)

Ook de vraag naar de wijze waarop voorzien wordt in de produktiefactor arbeid beantwoorden de auteurs met de verouderde visie van Kuczynski.⁶¹) Het denkbeeld dat door de enclosures in de tweede helft van de 18e eeuw een massale werkloosheid ontstaat onder de kleine boeren die daarop naar de stad trekken en als arbeidersreservoir fungeren voor de fabrikanten heeft geen stand kunnen houden.⁶²) Veeleer is het tegenovergestelde het geval. De agrarische revolutie in Engeland kenmerkte zich niet alleen door uitbreiding van het areaal en stijging van de opbrengst maar ook door een toeneming van de agrarische beroepsbevolking.⁶³) De kleine boeren werden helemaal niet werkloos. Mingay komt tot de volgende conclusie: "The small farmers (defined as having between 20 and 100 acres) were still numerous in the late nineteenth century, having well over a half of all the holdings of over 20 acres".⁶⁴)

Er is juist een tekort aan arbeidskrachten. Dat is misschien een van de belangrijkste oorzaken geweest van de Industriële Revolutie.⁶⁵) Het 'putting-out system' blijft (aankankelijk) overeind, van een overschot aan agrarische werkkrachten is geen sprake. De arbeiders worden gerecruteerd uit werkloze Schotse en Ierse immigranten en uit de groei van de bevolking, want "the true exodus from the land did not develop until the second half of the nineteenth century".⁶⁶) Een andere oorzaak van de industrialisatie is zeker de energiecrisis geweest waarmee Engeland geconfronteerd werd.⁶⁷) Cipolla veronderstelt dat het dreigende tekort aan hout "could have caused a bottleneck with the most disastrous consequences for the further development of Europe".⁶⁸)

Het is jammer dat de auteurs deze standpunten niet verwerkten in hun onderwerp. De eigentijdse problematiek zou voor de leerlingen verstaanbaarder zijn geworden. Sinds de Industriële Revolutie begint immers het streven naar de stijging van het bruto nationaal produkt. De economische groei spreekt sindsdien tot de verbeelding en hij wordt het wondermiddel om grondstoffenschaarste en overbevolking te overwinnen.⁶⁹⁾

De vraag of de Industriële Revolutie al dan niet geleid heeft tot een verbetering van de levensomstandigheden leverde een debat op waarmee men zich menige avond kan bezighouden. In het debat staat centraal de vraag of het beginnend industrialisatieproces een verbetering (optimisten) of een verslechtering (pessimisten) heeft gebracht in het inkomen per hoofd van de bevolking.⁷⁰⁾ Deane komt in haar studie tot de slotsom dat pas in de jaren veertig te spreken valt van "an improvement in the average real incomes of the working class".⁷¹⁾ Voor Nederland is er door het gebruikte cijfermateriaal geen verbetering in de inkomens te constateren. De pessimistische visie overweegt trouwens in het gehele onderwerp: de industrialisatie is de oorzaak van de zwartste ellende. Dat blijkt uit de aangehaalde arbeidersbudgetten. Deze geven echter geen zuiver beeld.⁷²⁾ Brugmans en De Jonge stellen voor de periode 1850-1900 een belangrijke welvaartsverbetering vast. De wet van Engel is duidelijk van toepassing: het percentage van de kosten van levensonderhoud op het totaal der uitgaven daalt over deze jaren van 70 tot 50.⁷³⁾

Er kunnen nog meer bezwaren worden aangevoerd tegen de aangeboden cijfers. Zo had men de tabellen op pagina 157 moeten uitbreiden en afstemmen op dezelfde jaren. Nu scheppen zij verwarring bij de beantwoording van de vraag wanneer de Industriële Revolutie begint in Engeland, Frankrijk, België en Pruisen (Duitsland?)⁷⁴⁾ Cijfers over een langere periode van bevolkingsverloop, relatieve groei van de beroepsbevolking en van groeipercentages van het inkomen ontbreken.⁷⁵⁾ Het is buitengewoon te betreuren dat de auteurs geen gebruik hebben gemaakt van de zeer bekende serie Fontana Economic History waarin een uitstekende Statistical Appendix is opgenomen. Zij zouden dan ook behoed zijn voor het gebruik van onjuiste cijfers.⁷⁶⁾

De "tabellen" bij Unit III voldoen evenmin.⁷⁷⁾ Opnieuw rijst de vraag: waarom heeft men toch geen gebruik gemaakt van het statistisch materiaal dat het boek van De Jonge biedt? Zo geeft hoofdstuk 12 een uitstekend overzicht van de "ingrijpende structurele veranderingen"⁷⁸⁾ in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw. Bewerking en opnemng van De Jonge's toetsing van de denkbeelden van Rostow op de industrialisatie van Nederland en zijn daaraan verbonden schets omtrent het verloop van het industrialisatieproces zou het thema aan waarde hebben doen winnen.⁷⁹⁾ Inzicht te willen geven in de groei van de stedelijke bevolking is een goed ding maar dit af te doen met gegevens over Enschede, Hengelo en Delft is ten hemel schreiend.⁸⁰⁾ Voorbijgaand aan de zinloosheid van de te summiere opgave van het aantal tonnen van binnengekomen schepen in Rotterdam, kan het tabelletje over het aantal stoomketels in Nederland tot verkeerde conclusies leiden. Op grond van deze cijfers is het moeilijk uit te maken wanneer in Nederland de industrialisatie zich duidelijk heeft gemanifesteerd.⁸¹⁾ De cijfers deugen ook niet. Betrouwbaarder materiaal vindt men bij Van Stuijvenberg en De Jonge. De eerste heeft bovendien reeds in 1967 behartenswaardige opmerkingen gemaakt over gebruik en interpretatie van deze soort cijfers.⁸²⁾

III

De fasering van het thema is sterk bepaald; een belangrijk onderdeel van het thema vormt Unit III.⁸³⁾ Het is noodzakelijk hiervan enkele zaken aan de orde te stellen, te wijzen op

gemiste kansen voor de onderwijspraktijk en opnieuw vraagtekens te plaatsen bij de vakinhoudelijke verzorging van het onderwerp.

Daar is vooreerst de titel van Unit III: "Waardoor kwam de Industriële Revolutie in Nederland zo laat?"⁸⁴⁾ Het oneigenlijk gebruik van de term revolutie moet voor de Nederlandse situatie worden afgekeurd. De discontinue betekenis van het begrip werkt te suggestief. De geleidelijkheid van de industrialisatie is zo opvallend "dat men de vraag kan stellen of het nog zin heeft om een take-off of industriële revolutie in Nederland te spreken of het zou moeten zijn een take-off of industriële revolutie van een zeer Nederlandse signatuur, hetgeen slechts als wetenschappelijk grapje te appreciëren is".⁸⁵⁾

De revolutionaire aard van de industrialisatie is door Brugmans beklemtoond. Volgens hem vindt deze tussen 1850 en 1870 plaats.⁸⁶⁾ Pen en Bouman stellen — zij gebruiken de terminologie van Rostow — de take-off op ca. 1860.⁸⁷⁾ Deze en nog andere opvattingen over tijdstip en meting van de industrialisatie zoals b.v. die van H. Roland Holst, Van Dillen en Wieringa heeft Van Stuijvenberg in 1967 besproken.⁸⁸⁾ Uit zijn studie blijkt een grote diversiteit van meningen en vaagheid van criteria.⁸⁹⁾ Terwijl recente dissertaties van Bläsing⁹⁰⁾ en Nusteling⁹¹⁾ tot een herwaardering komen van de eerste helft van de 19e eeuw, merkt Van Stuijvenberg op dat er slechts op één punt eenstemmigheid bestaat "namelijk over het feit, dat de eerste veertig jaren van de periode, die van 1813-1914 duurde, gekenmerkt werden door geringe economische expansie, ja door afwezigheid van economische groei".⁹²⁾ Van Tijn typeert ons land tot omstreeks 1870 als een achtergebleven, zelfs als een onderontwikkeld gebied.⁹³⁾ Het proefschrift van De Jonge in 1968 beëindigt voorlopig de discussie over periodisering en verloop van het industrialisatieproces. De wijze waarop De Jonge de kwantitatieve aspecten van deze ontwikkeling heeft uitgediept dwingt bewondering af.⁹⁴⁾ De industriële aanloopfase dan begint tussen 1850-1870. Daarna ontwikkelt de industrie zich gestaag hoewel in omvang afgeremd door de internationale depressie van de jaren tachtig. In dit groeiproces treedt een versnelling op na 1895 dank zij de internationale hoogconjunctuur.⁹⁵⁾

In zijn studie toont De Jonge bovendien aan dat de industrialisatie in Nederland zich geleidelijk en evenwichtig voltrekt over een breed front. Hij verwerpt Rostows theorie van de "unbalanced growth" via een "leading sector".⁹⁶⁾ Het debat over het tijdstip van de start en de wijze waarop de industrialisatie plaats vond is in het thema in geen enkel opzicht verwerkt. De standpunten van De Jonge zijn niet expliciet vertolkt. De beschrijving van de economische ontwikkelingen in Unit III, IV en V is als onvoldoende te kwalificeren.⁹⁷⁾ Hoe is dit te rijmen met het pleidooi voor een leerplan in de onderbouw waar ruimte moet zijn voor confrontatie van de leerling met verschillende standpunten?⁹⁸⁾

De auteurs behandelen evenmin meningen over de oorzaken van economische stagnatie en economische groei. Zij benadrukken, in navolging van Wieringa, te veel de psychologische factoren ter verklaring van de economische ontwikkeling.⁹⁹⁾ Een genuanceerder visie is bij een bewerking van het thema aan te bevelen.¹⁰⁰⁾ Het debat over het oorzakencomplex van de economische ontwikkeling gaat overigens door. In een recente studie probeert Bos hiervoor nieuw materiaal aan te reiken.¹⁰¹⁾ Zijn artikel geeft een instructief historiografisch overzicht van dit thema en een bespreking van de ideeën van de Amerikaanse historicus Joel Mokyr.¹⁰²⁾ Bos verwerpt Mokyr's verklaring van de Belgische industrialisatie en de Nederlandse stagnatie uit het verschil in loonniveau. Hij acht daarentegen essentieel de aanwezigheid van grondstoffen.¹⁰³⁾ Bos onderschrijft het standpunt van Van Dillen dat de economische omstandigheden belemmerend hebben gewerkt op de industriële groei.¹⁰⁴⁾ Hij ziet als oorzaak van de economische ontwikkeling "de verschuiving van de geografische positie van de periferie naar het centrum van het economisch

leven, in de industriële noord-westelijke hoek van Europa. Die verschuiving leidde uiteindelijk tot de verbetering in de infrastructuur en vormde een uitdaging voor de stagnerende economie".¹⁰⁵⁾

Bos' visie is toch niet zo origineel. Van Dillen, Van Tijn, De Vries, De Jonge en Nusteling handelen ook reeds over deze zaken.¹⁰⁶⁾

Er is nog een punt te behandelen. De auteurs van het thema vinden dat de industrialisatie zich in ons land laat voltrekt, nl. tussen 1860 en 1880 en "Dat is dus in vergelijking met Engeland laat".¹⁰⁷⁾ Deze mening baseert zich op publikaties van Van Dillen en Brugmans.¹⁰⁸⁾ Ook Wieringa zegt: "Nederland heeft wel zeer laat de weg naar de moderne nijverheid gevonden en deze is, mede daardoor, laat tot ontwikkeling gekomen".¹⁰⁹⁾ De vergelijking met Engeland, en met België, is niet zo zinvol wanneer men het Nederlandse proces van economische groei plaatst in een internationaal kader. Rusland, Duitsland, Noorwegen, Zweden, Denemarken en Italië industrialiseren eveneens in de tweede helft van de 19e eeuw.¹¹⁰⁾ De hierboven aangehaalde constatering en de titel van Unit III houden bovendien een waardeoordeel in: Nederland kan zich slechts door industrialisatie moderniseren. In de historiografie van na de Tweede Wereldoorlog is in navolging van de economische theorie een te scherpe dichotomie gecreëerd tussen ontwikkelde en onderontwikkelde economieën. In de macro-economie is het kenmerk van een ontwikkelde economie de groei, d.w.z. de stijging van het reële inkomen per hoofd van de bevolking. De groeitheorie is dan in het bijzonder gekoppeld aan de industrialisatie.¹¹¹⁾ Wanneer men vasthoudt aan deze omschrijving wordt men "inescapably brought to identify development with the preindustrial stage".¹¹²⁾ Van Tijn noemt ons land omstreeks 1870 onderontwikkeld. De industrialisering is nauwelijks begonnen: Nederland is nog niet gemoderniseerd.¹¹³⁾ Mokyr beperkt zich in het zoeken naar een verklaring van de late modernisering van Nederland tot de industriële sector, want deze is "the main dynamic element in the path toward modernization".¹¹⁴⁾ Industrialisatie, economische groei, modernisering — gebruikt als synoniemen — worden soms te pas en te onpas uit de wetenschappelijke ransel gehaald ter vergelijking en soms veroordeling van landen en volken. Gerschenkron en Rostow verschillen wel van mening over de wijze waarop ontwikkelingseconomieën gemoderniseerd kunnen worden maar de drijfkracht ervoor wordt volgens beiden geleverd door de industrie.¹¹⁵⁾ Volgens Wehler wordt in de jaren vijftig 'modernisering' een dakbegrip en inherent aan economische groei (industrialisering) en democratie. Het Westen, met name Amerika, is maatstaf aller dingen.¹¹⁶⁾ Het gevaar voor monolineair evolutionisme is levensgroot en het leidt ertoe "Die Tradition als Anfang, die Modernität als Ende zu begreifen".¹¹⁷⁾ Wilkinson is van mening dat de identificatie van industrialisatie met modernisering gauw aanleiding geeft tot penderie en willekeurige veroordeling van pre-industriële samenlevingen.¹¹⁸⁾ En inderdaad: industrialisatie alleen legitiem achten voor modernisering werkt onderwaardering van agrarische ontwikkelingen in de hand. Primitief is agrarisch en rijk is industrieel.¹¹⁹⁾

Er zou voor de Nederlandse historiografie een "Dichotomie-Alphabet"¹²⁰⁾ opgesteld kunnen worden waarin pre-industriële kenmerken worden gediscrimineerd. Van den Eerenbeemt b.v. veroordeelt traditionele produktiemethoden.¹²¹⁾ Bij Wieringa moet de heroriëntering vooral gericht zijn op de modernisering van de nijverheid.¹²²⁾ Brugmans koppelt de vernieuwing van Nederland aan de industriële revolutie (1850-1870) en hij noemt de periode 1813-1850 en 1870-1914 resp. "de nadagen van het vroegkapitalisme" en "het moderne kapitalisme".¹²³⁾ Ook Bos verstaat onder economische groei industrialisatie.¹²⁴⁾ De gewoonte moderne economische groei gelijk te stellen met industrialisa-

tie wordt door Klein gekapitteld, want "het voorbeeld van Denemarken, Nieuw Zeeland en Australië is er om het tegendeel te bewijzen".¹²⁵⁾ Het begrip verliest steeds meer aan operationele waarde. Ook Van der Woude heeft sterke twijfels over de bruikbaarheid van het begrip: moet het niet herijkt worden?¹²⁶⁾ Sinds de jaren zestig neemt de kritiek op de economische groei toe. De grenzen hiervan schijnen te zijn bereikt en ook de nadelen moeten gekwantificeerd worden.¹²⁷⁾ Een koerswijziging in de economische politiek is noodzakelijk. Mondiaal gezien staan grote veranderingen voor de deur, vooral sinds de oliecrisis van oktober 1973. Wilkinson zegt het zo: "Het aantal jaren dat volgens de voorspellingen de industriële landen hun bronnen nog kunnen gebruiken, komt in de buurt van het aantal jaren dat de onderontwikkelde landen nog nodig hebben om industrieel volwassen te worden. De geïndustrialiseerde landen zullen onherroepelijk een tweede keer heel hun technologie en bronnen-basis moeten veranderen; maar misschien kunnen een aantal pre-industriële landen voorkomen dat ze twee keer moeten veranderen".¹²⁸⁾

De economische omstandigheid van een dreigend tekort aan grondstoffen en besef van en inzicht in de ecologische verstoringen van de industrialisatie zwakken de groeimentaliteit af. Een herwaardering van agrarische ontwikkelingen is te verwachten en o.a. in ons vak reeds duidelijk te bemerken.¹²⁹⁾ In een ongemeen belangrijke studie over de Nederlandse landbouw in de 16e en 17e eeuw merkt de Amerikaanse historicus Jan de Vries op dat de importantie van handel en scheepvaart door historici is overbelicht ten nadele van de agrarische sector.¹³⁰⁾ De Vries toont aan dat de betekenis van de landbouw groter was dan men gewoonlijk aanneemt en hij vraagt zich af of de voorspoed hierin niet kan worden aangevoerd als een van de "obstacles to the kind of social and economic changes associated with eighteenth-and nineteenth-century industrial development".¹³¹⁾ Ook Mokyr is de overtuiging toegedaan dat de erfenis van de gouden eeuw te maken heeft met de late industrialisatie en "the most prominent of these heritages was a relatively prosperous peasantry".¹³²⁾

Noten

1. Onderbouw Rapport. Didaktiek van geschiedenis en staatsinrichting in het tweede en derde leerjaar van scholen voor VWO, HAVO en MAVO, in: *Kleio* 17(1976), geciteerd als O.R.
2. O.R., 2.
3. L.G. Dalhuisen, e.a., *Geschiedenis op school, in theorie en praktijk*, Groningen 1976.
4. J.C.M. Greep, M.A.B. Timmer, D.T. Steenis, G.A.J. Giezeman, Een uitgewerkt voorbeeld: De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, in: O.R., 129-204.
5. O.R., 129.
6. O.R., 8.
7. Het thema is onderverdeeld in zg. Units. Iedere Unit bevat een aantal teksten die bewerkt zijn door de auteurs.
8. O.R., 1973.
9. Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees XXIV. Uitkomsten der woningstatistiek voor het Koninkrijk der Nederlanden 31 december 1899, 's-Gravenhage 1903. De woningtelling van 1909 is opgenomen in: Inleiding tot de uitkomsten der negende algemeene tienjaarlijksche volkstelling met daaraan verbonden woning- en beroepstelling. Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees no. 184, 's-Gravenhage 1913. Heel goed bruikbaar statisch materiaal, ook voor het onderwijs, in: Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969, 's-Gravenhage 1970 waarin landelijke cijfers van woningtellingen op p.31; 75 jaar statistiek van Nederland, 's-Gravenhage 1975, 34; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, De huisvesting van arbeiders rond het midden der negentiende eeuw, Leiden 1957; F.A.M. Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914)*. Een sociaal-economische geschiedenis van de stad, Amsterdam 1972, 209-217.
10. O.R., 190; H. Hoefnagels. Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940, Roermond-Maaseik 1966², 36; J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968, 104-106.

11. O.R., 157, 158, 179; Zie II.
12. O.R., passim.
13. O.R., 200-201; A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden 1935, herdruk bij SUN (reprint nr. 6); A.J.C. Rüter, *De Nederlandse trekken der Nederlandse arbeidersbeweging*, in: G.A.M. Beekelaar, e.a., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500*, Den Haag 1975, 529-560.
14. J. Giele en G.J. van Oenen, *De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850*, in: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, nr. 45 (1974) 2-33; Th. van Tijn, *Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland*, in: zie boven nr. 45 (1974) 33-49.
15. Th. van Tijn, *Op de drempel van den nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870*, in: G.A.M. Beekelaar, enz., 497-529; Van Tijn, *Notities*, passim.
16. De verdediging is van mr. Jeronimo de Vries, voorzitter van de commissie van stadsarmenschoolen in Amsterdam, zie: J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, Bussum 1967, 11.
17. W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis*, Hamburg und Berlin 1974, 308, 309.
18. O.R., 190, 191.
19. Van Tijn, *Drempel*, 504; De Jonge, *Industrialisatie*, 232; H.J. Scheffer, *Ontwikkeling van de ambachts- en fabrieksnijverheid in Nederland*, in: *Economisch-statistische berichten* 1942, 542-546.
20. Ph. Deane, *The first industrial Revolution*, London 1965, 150.
21. De Jonge, *Industrialisatie*, 232, 233.
22. Zie II.
23. O.R., 29.
24. O.R., 186, 188, 191, 192.
25. Th. van Tijn, *Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis*, in: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, nr. 46 (1974) 89-109; Th. van Tijn, *A Contribution to the scientific Study of the History of the Trade Unions*, in: *Review of social History* 21 (1976) 212-240; Th. van Tijn, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 83 (1973) 403-419.
26. W. Albeda, *Arbeidsverhoudingen in Nederland. Een inleiding*, Alphen aan den Rijn 1975, 64. — De actualisering, in de docentenkatern genoemd op p. 138, had in het thema verwerkt moeten worden.
27. O.R., 62.
28. O.R., 129.
29. O.R., 185, 187, 193.
30. C. de Galan, *De invloed van de vakbeweging op de economische ontwikkeling van Nederland*, in: *BMGN* 88 (1973) 429.
31. Van Tijn, *Notities*, 35.
32. Zie noot 31, 44; Van Tijn, *Bijdrage*, 90.
33. E.P. Thompson, *The making of the English working Class*, Pelican Books, 1972⁴, 211.
34. O.R., 131. — De drie probleemstellingen zijn: 1. Hoe is die slechte toestand waarin de arbeiders verkeerden ontstaan? 2. Waaruit bestond die slechte toestand nu precies? 3. Hoe, wanneer en door wie is er iets gedaan om die toestand te veranderen, te verbeteren?
35. O.R., 130. — Unit I: Hoe ontstond de toestand waarin de arbeiders verkeerden? Unit II: Waaruit bestond de situatie van de arbeiders? Unit III: Waarom kwam in Nederland de Industriële Revolutie zo laat? Unit IV: Nederland vóór 1870. Unit V: Nederland tussen 1870 en 1880. Unit VI: Nederland tussen 1880 en 1910.
36. J. Kuczynski, *Het ontstaan van de arbeidersklasse*, Z.pl., z.j. (1967).
37. Zie noot 35. — Had men niet beter het onderwerp van Unit IV vóór III kunnen plaatsen?
38. Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw*, Leiden 1968²; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Oorzaken van het pauperisme in Nederland in de 18e eeuw*, in: *Maandschrift Economie* 27 (1963) 156-166; J.H. van Stuijvenberg, *Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning*, in: *Bedrijf en samenleving. Economisch-historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw aangeboden aan Prof. dr. I.J. Brugmans bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam*, Alphen aan den Rijn-Brussel 1967, 195-227 en herdrukt in P.W. Klein (red.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat. Economisch-historische studiën over groei en stagnatie van de Nederlandse volkshuishouding 1600-1970*, Rotterdam, 1975², 52-75.

39. K. Marx-Fr. Engels, *Das Kommunistisch Manifest*. Jubiläumsausgabe, Singen 1948, 45-50; T.J. Kastelein, *Groei naar een industriële samenleving. Korte inleiding tot 200 jaar sociale en economische geschiedenis*, Groningen 1969, 124.
40. F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England; nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*, Leipzig 1845.
41. Geciteerd bij Abel, 305; O.R., 153, 154; Deane, 10.
42. Abel, 305.
43. C.M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, 7 dln, London en Glasgow 1970-1977; H.J. Habakkuk en M. Postan, *The Cambridge Economic History of Europe*, 6 dln, Cambridge University Press 1966².
44. J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, Band II, Darmstadt 1971⁴, 188 (1e druk is van 1929).
45. Abel, 308, 309, 399. — "Es sollte der romantisch verklärten Vorstellung von der 'guten alten Zeit' ein Bild des wirklichen Lebens entgegengestellt werden".
46. B.H. Slichter van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht-Antwerpen 1960 (Aula 32), 243-246; R.M. Hartwell, *The industrial Revolution and economic Growth*, London 1971, 61; Abel, 191-193; Kuczynski heeft geen weet van de grote armoede waaronder geheel West-Europa in de tweede helft van de 18e eeuw leed. Zie voor ons land: J.A. Faber, *Dure tijden en hongersnoden in pre-industriël Nederland*, Z.pl. 1976.
47. F. Crouzet, *England and France in the eighteenth Century: a comparative Analysis of two economic Growths*, in: R.M. Hartwell (ed.), *The causes of the industrial Revolution in England*, London 1967, 170.
48. C.M. Cipolla, *Before the industrial Revolution. European Society and Economy, 1000-1700*, New York 1976, 69, 70.
49. O.R., 173.
50. R.A. Gorter en C.W. de Vries, *Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860*, in: *Economisch-Historisch Jaarboek* 8(1922) 1-254; F.A.M. Messing, *Kinderarbeid in Nederland in de negentiende eeuw*, in: *Intermediair* 10(1974) 51-58.
51. O.R., 61.
52. O.R., 47.
53. O.R., 153; Kuczynski, 9, 10.
54. Zie noot 53.
55. Hartwell, *Industrial Revolution*, 164. Op p. 132 benadrukt hij in dat opzicht de discontinuïteit met de pre-industriële maatschappij.
56. Deane, 220.
57. O.R., 153.
58. O.R., 152-202.
59. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*, Utrecht-Antwerpen 1961⁵ (Aula 13), passim; I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*. 's-Gravenhage 1961, 188-201, 275-286; Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*, Amsterdam 1965, 293; Van Tijn, *Notities*, 39; G.M. Bos, Mr. S. van Houten. *Analyse van zijn denkbepelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven*, Purmerend 1952, 50-53.
60. *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende*, 's-Gravenhage 1869-1872, 5e aflevering, 879-880.
61. O.R., 153, 154.
62. Deane, 138. — "This is the view which was romanticized in Oliver Goldsmith's poem *The deserted Village* and, much later, was given political point by Karl Marx".
63. Deane, 44; Crouzet, 170; G.E. Mingay, *Enclosure and the small farmer in the age of the industrial Revolution*, London, 1973², 24-32.
64. Mingay, 15.
65. R. Bendix, *Work and authority in industry. Ideologies of Management in the course of Industrialization*, New York and Evanston 1963², 35; Crouzet, 168.
66. Deane, 139, 140; Crouzet, 170; O.R., 158, — Zie cijfers op p. 158 en vraag 5.
67. Cipolla, *Industrial Revolution*, 230; Crouzet, 168-172; E.A. Wrigley, *The Supply of raw Materials in the industrial Revolution*, in: R.M. Hartwell (ed.), 97, 98; C.M. Cipolla, *The economic History of world population*, Penguin 1970⁵, 51; R.G. Wilkinson, *Armoede en vooruitgang. Een ecologisch model van de economische ontwikkeling*, Utrecht-Antwerpen (Aula 526), 112.

68. Cipolla, *Industrial Revolution*, 230.
69. Wilkinson, 13.
70. Hartwell, *Industrial Revolution*, hoofdstuk 13 en 14; Zie verder hiervoor o.a. R.M. Hartwell, e.a. *The long Debate on Poverty. Eight Essays on Industrialisation and 'the condition of England'*, London 1972.
71. Deane, 250.
72. O.R., 164-169.
73. De Jonge, *Industrialisatie*, 290; F.A.M. Messing, Kanttekeningen bij een arbeidersbudget uit 1889/90, in: *Brabants Heem* 28 (1976), 14; Brugmans, *Arb. Kl.*, geeft arbeidersbudgetten op p. 162 en 163 evenals J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Utrecht-Antwerpen 1965 (Aula 199), 257-260.
74. O.R., 157; Zie de vragen 3, 4 en 5 op p. 158.
75. Cipolla, *Population*, 77-110; Habakkuk, VI-1, 1-90; E.H. Tuma, *European economic History. Tenth Century to the present. Theory and History of economic change*, New York etc. 1971, 202, 203, 208, 264-265; De Jonge, *Industrialisatie*, 237.
76. Cipolla (ed.), *Fontana* 4(2), 738-853.
77. O.R., 179.
78. De Jonge, *Industrialisatie*, 233.
79. De Jonge, *Industrialisatie*, 339-361 en herdrukt in P.W. Klein (red.), 75-94; Van Stuijvenberg; zie noot 38; W.W. Rostow, *The Stages of economic Growth, A non-communist Manifesto*, Cambridge University Press 1969¹⁸.
80. O.R., 179.
81. O.R., 179. — Zie ook voor deze cijfers op p. 179, 180.
82. De Jonge, *Industrialisatie*, 493-497 (Bijlage 21); Van Stuijvenberg, *Econ. groei*, 216-219, 223-225.
83. O.R., 178-180; Zie noot 35.
84. O.R., 178. — Op p.130 in de inleiding tot de docentenkatern heet Unit III: "Waarom kwam in Nederland de Industriële Revolutie zo laat?"
85. Joh. de Vries, *Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914*, in: *Maandschrift Economie* 33 (1968/69), 121.
86. Brugmans, *Paardenkracht*, 201-286; I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw*, Bussum 1970, 48-52; I.J. Brugmans, *Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, in: *Welvaart en historie. Tien studiën*, 's-Gravenhage 1970, 157.
87. J. Pen en P.J. Bouman, *Een eeuw van toenemende welvaart*, in: *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen 1962², 91; Van Stuijvenberg, *Econ.groei*, 203, 204.
88. Van Stuijvenberg, *Econ.groei*, passim. De studies van Roland Holst, Van Dillen en Wieringa zijn: H.R. Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, 2 dln., Nijmegen 1973 (Sun-reprint); J.G. van Dillen, *Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland*, Groningen-Batavia 1949 en herdrukt in G.A.M. Beekelaar, enz. 337-364; W.J. Wieringa, *Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw*, Groningen-Djakarta 1955.
89. Van Stuijvenberg, *Econ. groei*, passim.
90. J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851. Von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen*, Leiden 1973, 83-115, 191-193.
91. H.P.H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens*. Amsterdam 1974, IX, 399-415.
92. Van Stuijvenberg, *Econ. groei*, 195.
93. Van Tijn, *Drempel*, 499, 504, 508, 509.
94. Zie noot 10.
95. De Jonge, *Industrialisatie*, 226-257, 343, 344.
96. De Jonge, *Industrialisatie*, 339-361 (hoofdstuk 17), getiteld: *De industriële ontwikkeling van Nederland tussen 1850-1914 gezien in het licht van enkele facetten van de theorie van Rostow*; J.H. van Stuijvenberg, *Rostow's groeifasen en hun gebruik in de praktijk van de economische geschiedschrijving*, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 33 (1971), 170, 181-184.
97. O.R., 178-9, 189-191.

98. O.R., 59. — : De leerlingen zouden enkele malen een levendige ervaring moeten opdoen dat in heel veel gevallen met recht verschillende standpunten kunnen worden ingenomen en dat er nauwelijks standpunten mogelijk zijn die absoluut voor iedereen en alle tijden zullen gelden".
99. Zie noot 88; O.R., 151: Verantwoording van bronnen en teksten.
100. Van Stuijvenberg, Econ. groei, passim. Joh. de Vries (noot 85); R.W.J.M. Bos, Van periferie naar centrum; Enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw, in: Maandschrift Economie 40(1976) 181-206.
101. Zie noot 101.
102. J. Mokyr, The industrial Revolution in the low Countries in the first Half of the nineteenth Century: a comparative Case Study, in: Journal of Economic History 34 (1974) 265-391; Bos, 189-194.
103. Bos, 190, 193.
104. Van Dillen, Omstandigheden, 359.
105. Bos, 201. — Op pagina 202 schrijft hij: "Primair in het oorzakencomplex ter verklaring van de Nederlandse industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn de zich ontwikkelende wereldmarkt en de aansluiting die Nederland daarbij vond door haar geografische ligging en infra-structurele maatregelen".
106. Zie noot 105; Van Tijn, Drempel, 507, 508; Joh. de Vries, De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 78(1965), 41-49; J.A. de Jonge, The Role of the outer Provinces in the Process of Dutch economic Growth in the nineteenth Century, in: J.S. Bromley-E.H. Kossmann(eds.), Britain and the Netherlands IV. Metropolis, Dominion and Province, The Hague 1971, 210, 214-217; Nusteling, 123-181, 399, 415.
107. O.R., 178.
108. Bos, 181. De publikaties zijn: J.G. van Dillen, Overeenkomst en verschil in de economische lotswisselingen van Engeland en Nederland, in: J.G. van Dillen, Mensen en achtergronden. Studies uitgegeven ter gelegenheid van de tachtigste jaardag van de schrijver, Groningen 1964, 80-116; Brugmans, Paardenkracht, 137, 202, 213.
109. Wieringa, 5.
110. Bos, 182; Cipolla (ed.), Fontana 4(1) en 4(2); Habakkuk, VI.
111. Joh. de Vries, Econ. groei, 118; P.W. Klein, Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland, 1850-1914, Rotterdam 1966, 9; P.W. Klein, Het bankwezen en de modernisering van de Nederlandse Volkshuishouding tijdens de tweede helft van de 19e eeuw, in: Economisch-en Sociaal-Historisch Jaarboek 36(1973), 131, 132.
112. Cipolla, Industrial Revolution, 205.
113. Van Tijn, Drempel, 504-508. — "Zo was de volksmassa in Nederland nog niet gegaan door de leerschool der modern-kapitalistische, industriële maatschappij, die de mensen samenvat in grotere economische verbanden, en die de maatschappelijke en geestelijke voorwaarden schept voor 'planning', zowel sociaal-economisch als in het gezinsleven".
114. J. Mokyr, Capital, Labor and the Delay of the industrial Revolution in the Netherlands, in: Economisch-en Sociaal-Historisch Jaarboek 38(1975), 281.
115. Rostow, zie noot 79; A. Gerschenkron, Economic Backwardness in historical Perspective. A Book of Essays, Cambridge Mass, 1962. Zie hiervoor ook I. Schöffer, Gerschenkrons theorie van 'the great spurt', in: TvG 82 (1969) 282-289.
116. H.-U. Wehler, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen 1975, 12.
117. Zie noot 116, 19; M.C. Brands, Modernisering. Een bruikbaar begrip voor historici?, in: Theoretische geschiedenis 2(1975), 118-122; B.H. Slicher van Bath, Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis, in: A.A.G. Bijdragen 14(1967), 148.
118. Wilkinson, 188; Nusteling, 400, 401.
119. Brands, 121; Wilkinson, 13. Zie voor deze problematiek ook: Barrington Moore jr., Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the making of the modern World, Penguin Books 1974.
120. Wehler, 14, 15.
121. Van den Eerenbeemt, Pauperisme, 158. — "De onmacht van de Nederlandse industrie zich los te maken van de traditionele produktiemethoden en om vlot over te schakelen naar een bedrijfsvoering, — gebaseerd op mechanisatie, arbeidsspecialisatie, massafabricage, veroveren van afzetmarkten en het streven naar een zoveel mogelijk gedrukte kostprijs-, was niet de enige oorzaak van de teruggang; Zie ook Van den Eerenbeemt Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850, Leiden 1965.

122. Wieringa, *passim*.
123. Brugmans, Paardenkracht, hoofdstuk III, IV en V.
124. Bos, 182, 183, 201.
125. Klein, Bankwezen, 132. — "Het begrip industrialisatie is door zijn veelomvattendheid trouwens dubieus van inhoud. Men kan er tal van deelprocessen toe rekenen — zoals wijzigingen in de input-outputrelaties, in de import-exportverhoudingen, in de beroepsstructuur, in het bestedingspatroon enz., enz. — waarbij het allerm minst vaststaat, dat industrialisatie zich steeds op dezelfde manier voltrekt".
126. A.M. van der Woude, Het gebruik van begrippen ontleend aan de sociale wetenschappen bij het analyseren van economische en sociale verschijnselen in het verleden, in; A.A.G. Bijdragen 18 (1973), 12, 13, 20.
127. Zie o.a. D. Meadows, Rapport van de Club van Rome. De grenzen aan de groei, Utrecht-Antwerpen 1972 (Aula 500); R. Hueting, Nieuwe schaarste en economische groei. Meer welvaart door minder productie?, Amsterdam-Brussel 1974.
128. Wilkinson, 206.
129. Door de vele publikaties van de zg. Wageningse school, zie hiervoor A.A.G. Bijdragen; P.W. Klein, Adam Smith: historicus, in: Maandschrift Economie 41(1976), 24; Barrington Moore jr. (noot 119).
130. Jan de Vries, The Dutch rural Economy in the golden Age 1500-1700, New Haven and London 1974, 239-242.
131. Zie noot 130, 235.
132. Mokyr, Capital, 299.

D.J. van Hennik
WERKEN MET CIJFERMATERIAAL

VERANTWOORDING

Het idee om dit artikel te schrijven ontstond, toen ik de bespreking las van het boek *Geschiedenis op School*, in *Kleio* 1, 1977, door G. Groenhuis. Daarin signaleerde hij o.a. het ontbreken van een stuk over het werken met cijfermateriaal.

Nu wil het geval dat de vakgroep Geschiedenis van mijn school, de Libanonscholen-gemeenschap in Rotterdam, bezig is met de ontwikkeling van lesmateriaal, hetgeen aan het uitgroeien is tot een geheel nieuwe methode. In het kader hiervan heb ik mij bezig gehouden met het ontwerpen van leerstof over de zestiende eeuw voor de tweede klassen V.W.O. — H.A.V.O. — M.A.V.O. Een gedeelte daarvan bestaat uit cijfers over lonen en prijzen.

Om nu in de door Groenhuis opgemerkte leemte te voorzien lijkt het mij nuttig van mijn ervaringen verslag te doen. Nuttig, omdat naar mijn mening elke nieuwe didaktiek een zo breed mogelijke discussie moet kunnen oproepen.

Werken met statistieken schrikt velen al op het eerste gezicht af. Volwassenen spreken vaak van "cijferbrij" en "dood materiaal". De reactie van vele collega's komt er dan ook op neer, dat het werken met statistieken te moeilijk zou zijn, zeker voor de leerlingen uit de lagere klassen. Reeds het Onderbouwrapport heeft er echter, terecht, op gewezen dat elke stof aan te passen is aan het niveau van de leerlingen. Ik heb dan ook geprobeerd dat te doen.

De eerste reactie van de leerlingen bij het aanschouwen van het materiaal was zeker — zoals verwacht — niet positief. Het was dan ook noodzakelijk om direkt duidelijk te maken, dat er geen ingewikkelde berekeningen van hen werd verwacht. Zodra de klas begreep wat er werd verwacht, ontstond er een min of meer welwillende houding.

UITWERKING

Aan het eind van dit artikel zal ik het gebruikte materiaal integraal laten volgen. Aan de hand daarvan volgen nu enkele toelichtende opmerkingen.

A. LONEN EN PRIJZEN IN DE 16e EEUW.

In dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van cijfers uit de volgende werken:

1. B.H. Slicher van Bath, *De Agrarische Geschiedenis van West-Europa*, 1962.
2. Robert Knecht, *Renaissance and Reformation*, deel 9 van de serie *The Hamlyn History of the World in Colour*, 1967.

Ik achtte het niet noodzakelijk om lang stil te staan bij het begrip indexcijfer. Het is voor de leerlingen voldoende om te weten wat ermee gedaan kan worden. Er waren dan ook geen problemen toen zij begrepen wat de bedoeling was.

Om de cijferbrij niet al te overweldigend te laten worden, heb ik gemeend de vragen verspreid door de stof te moeten plaatsen. Op deze manier bouwen de leerlingen zelf een overzicht op. Immers, bijna elke vraag houdt een nieuwe verdergaande konklusie in. Een bezwaar zou kunnen zijn dat de konklusies aan de leerlingen worden opgedrongen. Naar mijn mening is deze "voorstrukturering" noodzakelijk om tot het gestelde doel te komen, n.l. inzicht verkrijgen in het mechanisme van loon- en prijsvorming en in de factoren die daarop hun invloed kunnen uitoefenen.

Helaas heb ik nog geen beslag kunnen leggen op cijfers aangaande goud- en zilverinvoer uit de koloniën en de inflatoire werking daarvan op het prijspeil. Daardoor was ik genoodzaakt dit verschijnsel mondeling te behandelen.

B. ARM EN RIJK IN DE ITALIAANSE STEDEN ROND 1500.

Voor dit onderdeel heb ik gegevens ontleend aan:

P. Burke, *Culture and Society in Renaissance Italy (1420-1540)*, London, 1972.

Ik was gedwongen tot een kleine vereenvoudiging om het materiaal werkbaar te maken. Zo heb ik de verhouding tussen de lire en de florijn vastgesteld op 5 : 1. Dat is ongeveer het gemiddelde van de waarden die Burke heeft genoemd.

De belangrijkste doelstellingen voor dit gedeelte luiden:

1. nagaan hoe de percentages armen en rijken zich verhouden
2. nagaan hoe groot de verschillen in de steden zijn
3. een vergelijking met de tegenwoordige tijd

Ik ben mij ervan bewust dat met name de vragen 7 en 8 een hypothetisch karakter dragen, doordat de antwoorden niet uit de stof kunnen worden afgeleid. Toch zijn zij in zoverre van belang, dat de leerlingen gedwongen worden tot kritisch nadenken en een beroep te doen op hun inzicht in de stof.

De lezer oordele zelf.

A lonen en prijzen in de 16e eeuw

Indexcijfers

Om onderstaande tabellen goed te begrijpen moeten we weten wat een indexcijfer is. Een indexcijfer wordt gebruikt in de statistiek. Men kan ermee aangeven wat de waarde van één eenheid is vergeleken met de waarde van die eenheid op een ander tijdstip. Dat klinkt moeilijk, maar een voorbeeld kan veel verduidelijken.

We nemen als voorbeeld het indexcijfer van appelprijzen.

1 kg appels kost b.v. in 1974 gemiddeld f 1,-. We stellen dan het indexcijfer van 1974 op 100. (1974 = 100). In 1975 blijkt de prijs te zijn gestegen tot f 1,50 per kilo. Dat betekent dat de prijs met 50% gestegen is. Dus het indexcijfer van de appelprijzen in 1975 is 150 vergeleken met de prijzen van 1974.

Is de prijs in 1976 gezakt tot f 0,60, dan is het indexcijfer voor 1976 dus 60. Op die manier kun je op een tabel lezen of de prijzen gestegen of gedaald zijn in de loop der jaren en in welke mate.

Tabel I.

Prijzen in Engeland, Frankrijk en de Elzas, in de periode 1475-1620. (1475 = 100).

	Engeland (1620)	Frankrijk (1620)	Elzas (1620)
prijzen levensmiddelen	555	729	517
prijzen nijverheidsprodukten	265	335	294
loon bouwvakarbeiders	200	268	150

Tabel II.

Gemiddelde prijsstijging per jaar in Spanje.

periode	percentage stijging per jaar
1501 - 1562	2,8%
1562 - 1600	1,3%

Tabel III.

In de Duitse stad Spiers kreeg men de volgende uitkomsten:

In 1621 was de prijs van	rogge	15 keer zo hoog dan in 1520	.
" " " " " "	erwten	14	" " " " " "
" " " " " "	tarwe	13	" " " " " "
" " " " " "	boter	11	" " " " " "
" " " " " "	vlees	6	" " " " " "
" " " " " "	zout	6	" " " " " "
In 1621 waren de lonen 2 à 3½ keer zo hoog dan in 1520.			

De rogge-oogst wordt binnengehaald. Hoe duur de rogge in 1621 geworden was kun je zien in tabel III. (Kopergravure van Mathias Kager).

In tabel IV zie je de lonen uitgedrukt in kilogrammen spelt (= een grove soort tarwe), d.w.z. dat men voor het dagloon van een arbeider de aangegeven hoeveelheid spelt kon kopen. Men heeft voor graan gekozen, omdat dit de voornaamste voedingsmiddelen leverde in de 16e eeuw.

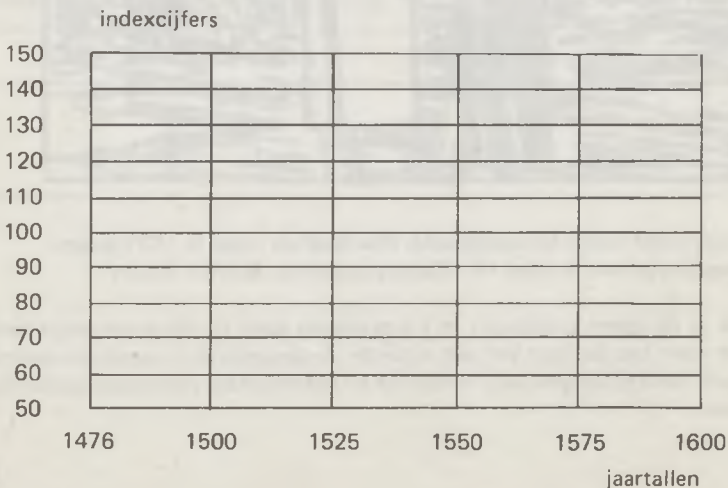
Tabel IV.

Lonen van dagloners in Hallwill (Zwitserland).

tijdvak	loon in kg spelt	indexcijfers
1476 - 1500	4,77 kg	100
1501 - 1525	6,51 kg	136
1526 - 1550	4,27 kg	89,7
1551 - 1575	3,16 kg	66,5
1576 - 1600	2,94 kg	61,8

VRAGEN EN OPDRACHTEN

1. Lees het voorbeeld over indexcijfers. Vul in:
Het indexcijfer van de tarweprijzen in 1960 is 100. De prijzen waren in 1965 met 75% gestegen. Het indexcijfer voor 1965 is dus . *175*
2. Raadpleeg tabel I.
a. Waar zijn de prijzen van levensmiddelen het meest gestegen? *1910*
b. Waar zijn de lonen het minst gestegen? *1880-1890*
c. Welk soort produkt is het duurst geworden? *Wolframijde*
3. Raadpleeg tabel II.
In welke periode van de 16e eeuw stegen de prijzen het sterkst?
4. Raadpleeg tabel III.
Onder welk verzamelwoord kun je deze produkten samenvatten?
5. Raadpleeg tabel IV.
Vul de gegevens in op onderstaande grafiek.
Kleur de kolommen die zo ontstaan.

6. Wat valt je op in de bronnen over:
- de prijzen van levensmiddelen vergeleken met anderssoortige produkten? (b.v. wol, katoen, enz.)
 - de lonen vergeleken met de prijzen van levensmiddelen?

7. CONCLUSIE

In de 16e eeuw bleven de achter bij de Dat betekende dat de mensen die moesten leven van hun loon er in de loop van de eeuw op gingen. Vooral in de helft van de 16e eeuw stegen de voedselprijzen zeer snel.

Wat was nu de oorzaak van deze enorme prijsstijging in de 16e eeuw? Misschien kan tabel V ons uit de droom helpen.

Tabel V.

bevolkingsaantallen in Europa.

landen	aantal inwoners in		
	± 1500	± 1550	± 1600
Castilië		3.000.000	6.000.000
Sicilië	600.000	1.000.000	
Engeland	3.500.000		5.000.000
Duitsland	12.000.000		20.000.000
steden			
Londen	50.000		200.000
Sevilla	60.000		150.000
Antwerpen	50.000	100.000	

Rond 1500 waren er 5 steden in Europa die 100.000 of meer inwoners hadden, In 1600 waren er 12 steden met 100.000 inwoners of meer.

8. Over het algemeen kan men zeggen dat de Europese bevolking in de 16e eeuw sterk Bovendien blijkt uit het overzicht dat er steeds mensen in de stad gingen wonen en dat het aantal grote steden

Om het effect van de bevolkingstoename op de prijsontwikkeling te begrijpen, moeten we weten hoe de wet van vraag en aanbod werkt. De prijs is nl. het resultaat van de verhouding tussen vraag en aanbod. Hoe groter de vraag naar een produkt, hoe hoger de prijs.

Voorbeeld: Iemand heeft 10 balen wol te koop. Er zijn 50 mensen die de wol willen hebben. Die 50 mensen zullen dus flink tegen elkaar opbieden om de wol te krijgen. De prijs zal dus hoog worden.

9. Vul in:
Een koopman heeft 10 kisten appels te koop. Er is maar één koper komen opdagen. De prijs zal daarom zijn. M.a.w. het aanbod is vergeleken bij de vraag
10. Vul in:
Door de bevolkingstoename in de 16e eeuw is de vraag naar voedingsmiddelen geworden. Dat betekent dus, dat — bij gelijk blijvende voedselproductie — de prijs van voedingsmiddelen is.

Blijkbaar zijn de boeren niet in staat geweest de produktie van voedingsmiddelen te verhogen. Dat is ook zo.

Er werden wel enkele nieuwe landbouwmethoden uitgedacht, maar die waren lang niet voldoende. De bemesting van de grond werd wel beter, maar niet zo goed als tegenwoordig met chemische kunstmest. Ook werd er wel grond ontgonnen — in Nederland werd land ingepolderd —, maar dat was meestal niet zulke vruchtbare grond. Het gevolg was dan ook dat na een paar jaar de opbrengst van die grond minder werd.

Tenslotte is er dan nog het feit dat de boeren niet geschoold waren zoals nu. Het ontbrak hen aan voldoende kennis om grote technische vernieuwingen in te voeren. De meeste boeren bleven op de manier van hun voorvaders werken.

Kalenderafbeelding van Johan Scheffler. De landbouwmethoden zijn wel verbeterd. Hier wordt een wielploeg voortgetrokken door paarden. Vroeger werd de ploeg voortgetrokken door ossen.

11. Raadpleeg nog eens tabel I.
Wat maak je daaruit op over de prijzen van nijverheidsprodukten?

12. CONCLUSIE

De ambachtslieden konden hun produktie wel Dat blijkt uit het feit dat de prijzen van nijverheidsprodukten stegen dan de prijzen van levensmiddelen. De boeren waren niet in staat hun produktie te verhogen, om de volgende redenen: De grond werd onvoldoende en de nieuw ontgonnen grond bleek Bovendien waren de boeren niet in staat toe te passen. Al met al werden de de dupe van de hoge prijzen.

Een vergelijking met onze tijd, uit de Pacificatie-krant, 1976:

Tabel VI.

1576. In de meeste steden van de Zuidelijke Nederlanden moet een ongeschoolde arbeider				
1½	uur werken voor	1 kg roggebrood.		
3	uur " "	1 tarwebrood.		
4	uur " "	1 witbrood.		
1	dag " "	1 kg (room)boter.		
1	dag " "	100 gram suiker.		

13. Laten we het brutoloon van een ongeschoolde arbeider van nu stellen op f 9,— per uur.

De werkdag voor een arbeider uit 1576 kun je gemiddeld op 12 uur stellen. Probeer er nu achter te komen hoeveel bovengenoemde produkten tegenwoordig kosten:

De prijs van	1 kg roggebrood	(let op het gewicht)	is nu f. 3,
" " "	1 tarwebrood	(gemiddeld)	is nu f. 1,50
" " "	1 witbrood	(gemiddeld)	is nu f. 1,50
" " "	1 kg vlees	(gemiddeld)	is nu f. 15,
" " "	1 kg (room)boter	(let op het gewicht)	is nu f. 8,90
" " "	100 gram suiker	(let op het gewicht)	is nu f. 18 ct

Dat betekent dat een ongeschoolde arbeider tegenwoordig

13 min.	moet werken om	1 kg roggebrood	te kunnen kopen .
10 min.	" " "	1 tarwebrood	" " " .
10 min.	" " "	1 witbrood	" " " .
1.40 min.	" " "	1 kg vlees	" " " .
1.40 min.	" " "	1 kg (room)boter	" " " .
1 min.	" " "	100 gram suiker	" " " .

Kopergravure van Martin van Kleeff. De boer zaaide, maar de oogst bleek niet voldoende voor de stijgende vraag naar graan.

B rijk en arm in italiaanse steden rond 1500

Da Porto, 1528:

- 1 Men kan niet over straat lopen of stilstaan op een plein of in een kerk, zonder dat een menigte U omringt en bedelt om een aalmoes. Men ziet de honger op hun gezichten afgetekend, hun ogen zijn als doffe ringen; hun lichamen zijn wrakkig: huden die door beenderen overeind gehouden worden.

Uit bovenstaande bron blijkt wel dat de armoede voor sommigen zeer groot was. Je zou je kunnen afvragen: hoévél mensen eigenlijk arm waren en hoeveel rijk, en bovendien: hoe groot waren de verschillen? We gaan proberen dat uit te zoeken aan de hand van onderstaande tabellen.

Burgers in gesprek.

Tabel I.

Belastingtabel uit Florence, ± 1500.

De hoeveelheid belasting die ieder betaalde bedroeg 0,5% (=½%) van de inkomsten van elke huishouding.	
Percentage huishoudingen	Hoogte van de jaarlijkse belasting
2%	10 florijnen of meer
16%	2 - 10 florijnen
54%	½ - 2 florijnen
28%	geen belasting (te arm)

Tabel II.

Jaarinkomens van verschillende sociale groeperingen in de steden Florence, Milaan en Venetië.

Jaarinkomen in lires	beroep	stad	jaar
77.000 L	grote koopman	Venetië	± 1500
73.500 L	bisschop	"	± 1500
21.000 L	doge van Venetië	"	± 1500
12.500 L	ambassadeur	"	± 1500
3.750 L	kapitein van de infanterie	Milaan	± 1520
2.500 L	professor	Venetië	± 1500
900 L	sekretaris van de kanselarei	"	1500
900 L	scheepsbouwmeester	"	± 1550
700 L	genie-officier	"	± 1500
600 L	onderdirekteur Medici Bank	Florence	± 1450
400 L	zijdeweaver	"	± 1450
300 L	ervaren bankbediende	"	± 1450
250 L	soldaat	Milaan	± 1520
250 L	hoftrompetter	"	1470
200 L	jonge bankbediende	Florence	1450
150 L	soldaat	Venetië	1500
125 L	zijdeweaver	Milaan	1450
120 L	metselaar of timmerman	"	1450
75 L	arbeider	Venetië	1500
70 L	loopjongen	Florence	1450
60 L	arbeider	Milaan	1450
50 L	huisknecht	Venetië	1500
50 L	leerjongen scheepstimmerman	"	1550
50 L	arbeider	Florence	1500
40 L	huisknecht	"	1400
40 L	kapelaan	Milaan	1500

VRAGEN EN OPDRACHTEN

1. Vul aan de hand van tabel 1 het hiernaast staande blokje in.
Er zijn 100 vakjes.
 - a. Kleur zoveel vakjes blauw als overeenkomt met het percentage mensen (huishoudingen) dat 10 florijnen of meer belasting betaalt.
 - b. Kleur zoveel vakjes geel als overeenkomt met het percentage mensen dat 2 tot 10 florijnen belasting betaalt.

A blank 10x10 grid for graphing, consisting of 10 columns and 10 rows of squares.

- c. Kleur zoveel vakjes groen als overeenkomt met het percentage mensen dat $\frac{1}{2}$ tot 2 florijnen belasting betaalt.
 - d. Kleur zoveel vakjes rood als overeenkomt met het percentage mensen dat geen belasting betaalt.
2. a. Welke groep belastingbetalers is het grootst?
b. Welke groep zal de meeste macht bezitten?
3. a. Hoeveel florijnen per jaar verdient iemand die 10 florijnen of meer belasting betaalt?
Let op: $0,5\% = 10$ florijnen. 1% is dus 20 florijnen.
b. Bereken hetzelfde voor degene die 2 tot 10 florijnen belasting betaalt.
c. Idem voor degene die $\frac{1}{2}$ tot 2 florijnen belasting betaalt.
d. Idem voor degene die geen belasting betaalt.
4. We gaan nu de uitkomst van vraag 3 vergelijken met tabel II. Let op: 1 florijn = 5 lres. (dus: 1 lire = $\frac{1}{5}$ florijn)
 - a. De jonge bankbediende uit Florende verdient dus $\dots = \dots$ florijnen per jaar.
 - b. Moet deze jonge bankbediende belasting betalen? Zo ja, hoeveel, zo nee, waarom niet?
 - c. Welke beroepen betalen meer dan 10 florijnen belasting?
 - d. Moeten de handwerkers over het algemeen belasting betalen? (Verklaren)
5. Wat valt je op aan de beroepen met jaarinkomens boven 2000 lire?
6. Een kapelaan is een geestelijke. Een bisschop ook.
 - a. Hoeveel procent bedraagt het jaarinkomen van de kapelaan van dat van de bisschop?
 $\dots \times 100 = \dots$
 - b. Wat is je conclusie?
7. a. Hoeveel bedraagt het verschil tussen het jaarinkomen van de zijdeweaver uit Florence en van de zijdeweaver uit Milaan?

Dansend boerenpaar

- b. Dat verschil kan meerdere oorzaken hebben. Welke van de onderstaande oorzaken is beslist onjuist?
1. In Florence zijn de wevers beter geschoold.
 2. In Milaan zijn meer wevers dan er nodig zijn.
 3. In Florence zijn de prijzen van levensmiddelen hoger, dus moeten de zijdewevers meer verdienen om in leven te blijven.
 4. In Milaan zijn de zijdewevers al rijk, dus hoeven de zijdefabrikanten minder aan hen te betalen.
 5. In Florence is het zijdeweversgilde machtiger, zodat ze hogere lonen kunnen vaststellen.
- c. Verklaar je antwoord bij b.
8. In Milaan verdient een hoftrumpetter meer dan een zijdewever, terwijl een hoftrumpetter betrekkelijk weinig hoeft te leren en een zijdewever juist een geschoolde handwerksman is.
Kun je een verklaring voor dit verschijnsel geven?
- 9.a. Iedereen betaalt 0,5% van zijn inkomen aan de belasting. Ga in je omgeving na hoeveel procent er tegenwoordig over het inkomen betaald wordt. (Een ruwe schatting is voldoende).
- b. Wat is je conclusie?

EEN KURRIKULUM VOOR VREDESONDERWIJS

In 1972 werd een begin gemaakt met proefnemingen op scholen met onderdelen van een kurrikulum voor vredesonderwijs.¹⁾

De experimenten zijn in 1976 beëindigd. Momenteel wordt eraan gewerkt het kurrikulum op grond van ervaringen van leraren en leerlingen en met verwerking van kritiek van deskundigen, in een definitieve versie uit te brengen.

De onderwijsleerpakketten, die samen het kurrikulum vormen, zijn gericht op 14-16 jarigen. Zij zijn beproefd in havo-3 klassen, voornamelijk tijdens de lessen aardrijkskunde en geschiedenis. Juist deze vakken lijken zich bijzonder te lenen voor de "mondiale vorming" van de leerlingen, gezien hun leerplannen waarin behandeling van ontwikkelingsproblematiek en eigentijdse geschiedenis is opgenomen. Bovendien zijn door het leerplan²⁾ naast aardrijkskunde en geschiedenis geen andere mens- en maatschappijvakken voorgeschreven.

HET AARDRIJKSKUNDE- EN GESCHIEDENISONDERWIJS ALS KOMPLEMENT VAN VREDESONDERWIJS

De inhoud van een onderwijsleerpakket werd in eerste instantie bepaald aan de hand van de opgeworpen probleemstelling. Er werd dus niet zozeer geprobeerd vanuit beide vakken een totaaloverzicht van het betreffende probleem te krijgen. Historische en geografische gegevens en vraagstellingen kwamen naast b.v. economische en anthropologische aan de orde. Vaak werden er andere onderwerpen gekozen dan gebruikelijk was in de aardrijkskunde en geschiedenislessen en werden andere vragen gesteld aan het historisch en geografisch materiaal.

Bovendien speelden de waarden als geformuleerd binnen het systeem van de VN een belangrijke rol. Onderwerpen werden mede gekozen om conflicten en tegenstellingen rond de realisering van sommige van deze waarden te verduidelijken.

Overigens lieten aardrijkskunde en geschiedenis als schoolvakken zich niet zonder meer gebruiken. Zij bepaalden op hun beurt toch mede de vorm en inhoud van de onderwijsleerpakketten.

Historische en geografische componenten werden b.v. geaksentueerd, zowel tijdens de konstruktie van de onderwijsleerpakketten als tijdens de proefnemingen toen immers aardrijkskunde en geschiedenisdocenten en hun leerlingen met het materiaal werkten op de hen eigen wijze.

In de praktijk heeft zich dus een wederzijdse afstemming van vraagstellingen van vredesopvoeding en geografisch en historisch materiaal op elkaar voltrokken. Maar al met

* De auteur van dit artikel was van 1 januari 1975 tot 1 augustus 1976 verbonden aan de Rijksuniversiteit te Groningen en werkzaam bij de werkgroep vredesonderwijs van het Polemologisch Instituut en de stichting Vredesopbouw. Zijn aanstelling werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nationale Kommissie voorlichting en bewustwording Ontwikkelingssamenwerking. Bijgaand artikel werd in deze periode geschreven.

al is de inbreng welke de vakken aardrijkskunde en geschiedenis in het onderwijsleerpakket hebben gehad, een min of meer toevallige, vakwetenschappelijk niet overwogene geweest.

In dit artikel zal geprobeerd worden, dat toevallige karakter voor de toekomst wat in te perken door enkele mogelijkheden tot vredesopvoeding vanuit het vak geschiedenis op een rijtje te zetten. Daarmee wordt geen legitimatie beoogd van de wijze waarop in het kurrikulum vredesonderwijs al of niet met historische inhouden gewerkt is.

De vraag naar mogelijkheden en grenzen van een bijdrage van het geschiedenisonderwijs aan de vredesopvoeding komt voort uit het inzicht, dat vredesonderwijs geen apart vak is. Vredesopvoeding hoort deel uit te maken van het totale onderwijs.

DE FUNKTIE VAN HET GESCHIEDENISONDERWIJS VERANDERT

De geschiedenis werd lange tijd, en wordt veelal nog, gezien als de wetenschap bij uitstek van de burgerij. Aan de universiteiten van de 19e eeuw nam ze een centrale plaats in. In elk geval gedeeltelijk kan die plaats worden toegeschreven aan de rol die de geschiedenis speelde bij het stimuleren van nationalistische gevoelens.

Het staatsgezag zocht steun bij de geschiedwetenschap. Deze werd dan ook steeds meer gezien als hoedster van de bestaande toestand, hoewel ook tegenstanders van de heersende orde (b.v. Marx) belangrijke delen van hun argumentatie stoelden op de geschiedenis.

De wijze waarop in de scholen geschiedenis werd beoefend kon goeddeels vereenzelvigd worden met verheerlijking van nationale staat en burgerlijke klasse. Het geschiedenisonderwijs was veelal rechtstreeks afgeleid van stromingen in de geschiedwetenschap, die het bestaande staatsgezag versterkt wilden zien.

Inderdaad vormde loyaliteit tegenover de bestaande orde een belangrijk onderdeel van de doelstellingen die met het geschiedenisonderwijs in de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw werden nagestreefd. Zo staat in de Memorie van Toelichting bij de Wet Kappeyne (1878) als een van de doelstellingen van het vak vaderlandse geschiedenis, dat in die wet geïntroduceerd werd, dat de "leerling de grote daden van het voorgeslacht leert kennen door welks volharding onder leiding van Oranje ons onafhankelijk bestaan werd gegrondvest".³⁾

Ook in andere westeuropese landen stond het geschiedenisonderwijs in dienst van nationale staat en heersende orde. Tot voor enkele decennia werd in Engeland slechts vaderlandse geschiedenis onderwezen en in Frankrijk en Duitsland was het niet veel anders. Zo werd in de vorige eeuw in het duitse hertogdom Gotha het onderwijs in wereldgeschiedenis en aardrijkskunde afgeschaft omdat "dadurch die Menschen weder besser noch fleissiger, noch glücklicher werden".⁴⁾

In 1889 wilde keizer Wilhelm II het geschiedenisonderwijs in Pruisen nog vervangen door staatsburgerkunde om "nach (zu) weisen und die Jugend zum Bewusstsein (zu) bringen, wie Preussens Könige bemüht gewesen sind, in fortschreitender Entwicklung die Lebensbedingungen der Arbeiter zu heben, . . . Sie muss ferner durch statistische Tatsachen nachweisen, wie wesentlich und wie konstant in diesem Jahrhundert die Lebensverhältnisse der arbeitenden Klassen unter diesem monarchischen Schutze sich verbessert haben".⁵⁾

Wilhelm was zich de uitbreiding van socialistische en kommunistische ideeën bewust en trachtte op soortgelijke wijze als in 1848, toen het onderwijs in de geschiedenis in Pruisen werd verboden, de revolutionaire ideeën te stoppen.

Misschien dat zijn vrees voor opruiende werking van het geschiedenisonderwijs in latere jaren is weggenomen, want in het leerplan voor het geschiedenisonderwijs in Pruisen in 1901 komt de volgende doelstelling voor: "Verständnis für ein höheres Walten in der Geschichte, Einsicht in die Verderblichkeit aller gewaltsamen Versuche zur Änderung der sozialen Ordnungen und ein klares, ruhiges Urteil über das Verhängnisvolle unberechtigter sozialer Bestrebungen."⁶⁾

In Nederland was het geschiedenisonderwijs minder dan in de ons omringende landen gewijd aan bevordering van chauvinistische gevoelens.

Het merendeel der geschiedenislessen werd in het voortgezet onderwijs besteed aan algemene geschiedenis, al was die dan sterk Europa-centrisch. Zelfs werd tijdens het Interbellum de aandacht voor het streven van de Volkenbond in de eindexamenprogramma's opgenomen.⁷⁾

Een onderzoek van de Nederlandse Commissie voor Geschiedenisonderwijs, in 1932 op initiatief van enkele vredesorganisaties tot stand gekomen, naar het vredelievend, ofwel chauvinistisch en oorlogszuchtig karakter van de nederlandse geschiedenis-schoolboeken voor het lager, middelbaar en gymasiaal onderwijs leidde tot een positief oordeel. De Commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van leraren en onderwijzersorganisaties van de verschillende zuilen, kwam tot de konklusie, dat "het Nederlands geschiedenisonderwijs, voorzover dit in de schoolboekjes tot uitdrukking komt, zeker bevredigend te noemen (is). Op de meeste der boekjes valt in redelijkheid weinig aan te merken en vele zijn zelfs zonder enige twijfel te prijzen."⁸⁾

Een konklusie die door lang niet alle nederlanders werd en wordt gedeeld. Nederland was in de 19e eeuw geen grote mogendheid meer, dus voor morele steun bij diplomatieke en strategische stappen hoefde het verleden niet opgeklopt te worden. Maar al had het land zijn uiteindelijke omvang al in de 17e eeuw bereikt, een hechte nationale eenheid was voor de 19e eeuw nog niet tot stand gekomen. Maatschappelijke en aan hen verwante stromingen in de geschiedeniswetenschap, probeerden elk op hun eigen wijze inhoud te geven aan het karakter van de nationale eenheid die zich vormde.

Nadrukkelijk beschreven protestantse historici de vaderlandse geschiedenis als "geschiedenis van de protestantse natie". In de Opstand werd een thema gevonden, waarin eigen gelijk en eigen bijdrage aan de wording van de natie, breed uitgemeten kon worden.

Een protestants schoolboek beschreef de hervorming op de volgende wijze: "En langzaam aan was de stille strijd begonnen:

Aan de ene zijde streden Karel V en de Roomse priesters; en hun wapenen waren gevangenis en marteling en dood Aan de andere zijde streden de eenvoudigen, die vrede voor hun hart gevonden hadden in de liefde van hun Heiland; hun wapenen waren geloof en stil vertrouwen in God" ⁹⁾

R.K. schoolboeken deden wat dat betreft de verabsolutering van het eigen standpunt nauwelijks voor de protestantse onder.

In een R.K.-schoolboek werd bijvoorbeeld een hoofdstuk gewijd aan de Gorkumse martelaren (die overigens vrijwel nooit in protestantse of "neutrale" boeken vermeld werden) Men beschrijft daarin de eed die Martinus Brant, aanvoerder der Watergeuzen, aflegde. Brant beloofde daarin behoud van lijf en goed aan de R.K.-inwoners van Gorkum. De eed werd niet gestand gedaan, wat aanleiding is voor de schrijver van het betreffende boek om te vermelden:

"Zoo werd Brant meester van de plaats; doch thans kan men zien, hoe weinig te vertrouwen is op de eed van hen, die ontrouw geworden zijn aan het ware geloof."¹⁰⁾

De liberale burgerij had haar eigen "objektieve" geschiedschrijving en het daarvan afgeleide geschiedenisonderwijs, dat voornamelijk diende om het volk af te helpen van vooroordelen en partij-opvattingen over onze geschiedenis en die van andere landen;¹¹⁾ hetgeen overigens een pleidooi voor een sterk nationaal gezag niet uitsloot.

In het bovenstaande is getoond, hoe het geschiedenisonderwijs meermalen werd gebruikt om identifikatie met een bestaande of gewenste orde te vergroten. Ook diende het om saamhorigheid binnen een groep te kweken of die groep nu de bevolking van één land of een bepaalde godsdienstige groepering binnen een land was. Geschiedenisonderwijs kon ook gebruikt worden om een bepaalde houding bij te brengen, een levensinstelling aan te moedigen.

Zo kan b.v. in de vaak lovende bewoordingen waarmee over de "captains of industry" werd geschreven, het bevorderen van de juiste mentale instelling om in de competitie-maatschappij te funktioneren, worden gezien.

In Nederland was de nationalistische tendens in het geschiedenisonderwijs eigenlijk nooit zo sterk geweest, maar hier zowel als elders werden na de Tweede Wereldoorlog pogingen gedaan om de schoolboeken ervan te zuiveren. Internationale kommissies moesten ervoor zorgen, dat de vooroordelen tegenover andere naties uit de schoolboeken verwijderd werden. Ook anderszins komt het afnemende nationalistische karakter tot uitdrukking. Steeds meer moet de vaderlandse geschiedenis veld ruimen voor algemene geschiedenis of wordt het erin geïntegreerd. Algemene geschiedenis wordt de laatste jaren werkelijk gezien als wereldgeschiedenis. Daarbij wordt ook nog geprobeerd de buiteneuropese geschiedenis niet slechts als aanhangsel van de europese geschiedenis te zien.

Toch werd tot in de zeventiger jaren van de 20e eeuw het geschiedenisonderwijs door velen gezien als "jaartallen leren". Jaartallen die dan ook nog voornamelijk betrekking hebben op de Tachtigjarige Oorlog. Vandaar het verwijt, dat het nederlandse geschiedenisonderwijs, leerlingen zou afleveren die meer weten van de Tachtigjarige Oorlog, dan van de Tweede Wereldoorlog.

De V.G.N. heeft getracht in een brochure ¹²⁾ een overzicht te geven van de veranderingen, die zich in het geschiedenisonderwijs voltrokken hebben en nog op gang zijn.

Maar misschien stelt deze brochure, en de hierboven gegeven korte schets, de veranderingen te rooskleurig voor.

Op basis van een inhoudsanalyse van een aantal veelgebruikte geschiedenismethodes voor havo en atheneum verwijt b.v. B. Feis de schoolboekschrijvers: ". . . . doorgaans kritiekloos het geordende wereldbeeld van het Westen, met zijn vrij hoge konsistentie (te) reproduceren en nauwelijks contra-informatie (te) geven". ¹³⁾

Legitimatie van de "kapitalistische" maatschappij-ordening dus. Overigens wil Feis zelf het geschiedenisonderwijs en de geschiedwetenschap ook weer gebruiken om zijn "tegen-ideologie, een utopie" ¹⁴⁾ te hanteren.

OBJEKTIVITEIT

De geschiedeniswetenschap is ondertussen niet blijven steken in het ontwikkelen van illustratiemateriaal bij gevestigde of te vestigen politieke en/of godsdienstige overtuigingen. De historische discipline had een steeds wetenschappelijker karakter gekregen d.w.z. ze was steeds beter in staat onjuiste historische beelden te ontzenuwen.

Historische uitspraken en oordelen worden getoetst aan getuigenissen, ze moeten bewezen worden. Ter verzekering van de juiste feiten werd de bronnenkritiek ontwikkeld.

Bovendien hoorden bij de geschiedbeoefening ook de hermeneutische, de analytische en de synthetiserend typerende kennisaanpak. Een op de historische wetenschap stoelend geschiedenisonderwijs laat zich slecht verenigen met een instrumenteel gebruik. Het doel van dergelijk instrumenteel onderwijs is immers, ofwel maatschappijveranderend of -bevestigend. Het is het geschiedenisonderwijs er allereerst om begonnen de historische samenhang duidelijk te maken, d.w.z. korte termijnontwikkelingen te belichten tegen de achtergrond van een lange termijnanalyse.

Met behulp van concrete historische gebeurtenissen wordt de theorie getoetst. Daardoor kan een onjuiste geschiedbeschouwing niet overeind gehouden worden, want de bedoeling waarmee een bepaalde vraag wordt opgeworpen kan het resultaat van het onderzoek niet bepalen.

Toch kan een historische analyse nooit geheel objektief zijn. Standplaatsvrije objectiviteit is niet mogelijk, omdat de probleemstellingen en inzichten van een historicus gebonden zijn aan het tijdperk waarin hij leeft en aan de sociale groepering waaruit hij voortkomt. Maar de onderzoeker kan zijn positie wel aan ideologiekritiek onderwerpen en de historische methode op zijn eigen uitspraken toepassen.

MAGISTRA VITAE

Het streven om met gebruik van de historische methode een zo groot mogelijke objectiviteit te bereiken benadrukt de ideologie-kritische werking die geschiedwetenschap en geschiedenisonderwijs kunnen hebben. Maar zij moeten en kunnen verder voeren dan een fundamentele skepsis tegenover deze en gene geschiedbeelden.

Juist de functie van de geschiedenis die met de uitdrukking "magistra vitae" zo treffend wordt weergegeven heeft in het verleden in een grote maatschappelijke behoefte voorzien. Zo kon aan de Bijbelse geschiedenis, maar ook aan b.v. de heldenverering in het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis praktische oriëntatie worden ontleend voor het gedrag.

Gisela Hoffmann tracht deze functie van de geschiedenis te gebruiken voor de vredesopvoeding, door aandacht te schenken aan de wijze waarop allerlei groeperingen in Duitsland voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben geprobeerd die oorlog te voorkomen, respectievelijk te beëindigen. Dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen worden met een andere probleemstelling benaderd. Niet de oorzaken van de oorlog, maar de mislukking van de vrede staat centraal: welke pogingen zijn er ondernomen om de vrede te bewerkstelligen en waardoor hadden ze geen succes? ¹⁵⁾

Velen hebben in onze zo sterk veranderde maatschappij echter weinig oog voor "de lessen uit het verleden". Zij zijn geneigd de geschiedenis als overtollige ballast aan de kant te schuiven. Toch zijn er uit het verleden wel lessen te trekken, als we ze maar niet te letterlijk nemen en er rechtstreeks richtlijnen voor het direkte handelen aan willen ontleenen.

Vanzelfsprekend leidt historische inzicht niet noodzakelijkerwijze tot redelijk politiek handelen. De betrokkenheid van vele Duitse historici bij het nationaal-socialistische regime heeft dat afdoende aangetoond. Door middel van het geschiedenisonderwijs kunnen echter oorzaken en ontwikkeling van huidige verschijnselen verklaard worden, waardoor men deze verschijnselen beter leert begrijpen. En daarmee is een noodzakelijke voorwaarde voor politiek handelen vervuld.

Zo kan begrip voor het op prestige gerichte optreden van leiders-figuren van landen uit de Derde Wereld een redelijk oordeel over een te voeren nederlands beleid voor ont-

wikkelingssamenwerking mogelijk maken. In plaats van het bestaande vooroordeel tegen de "gouden bedden kopende dictators" kan dan het besef treden, dat de opbouw van een, naar de mening van Europeanen, zinloos leger of de bouw van overbodige luxe hotels of stadions, een functie vervult in het proces van natie- en staatsvorming van de jonge landen.

Bestaand anti-kommunisme verdwijnt niet door aan te tonen, dat kommunisme niet hetzelfde is als de politiek die door de Oostbloklanden gevoerd wordt. Eerder lijkt het daarvoor nuttig de functie van het anti-kommunisme in het verleden en de eventuele veranderingen welke die functie heeft ondergaan te analyseren. Angela Genger draagt niets bij tot de bestrijding van ongefundeerd anti-kommunisme door in een historisch thema het Marxisme als vredesleer op te voeren.¹⁶⁾

Afgezien van het feit of het mogelijk is op goede gronden een dergelijke stelling te poneren, wordt bevestiging of relativering van een standpunt eerder bereikt door ontstaansgronden en functie van die mening in verleden en heden duidelijk te maken.

Hoewel de geschiedenis zich niet herhaalt, is het mogelijk analogiën aan het verleden te ontleen waardoor hedendaagse verschijnselen belicht kunnen worden. De tijdsafstand maakt het mogelijk om inzichten te verwerven die bij bestudering van eigentijdse ontwikkeling, door een emotionele betrokkenheid, en doordat men het vervolg niet kent, versluierd blijven.

Bestudering van de Russische Revolutie kan tonen hoe een radendemocratie kan omslaan in de dictatuur van een nieuwe elite.

Aandacht voor de Tachtigjarige Oorlog en het daarin optredende proces van natie-vorming in Nederland kan verhelderend werken voor het begrip van de moeilijkheden waarmee nu de ex-koloniën in verband met hun natie-vorming te kampen hebben.

Wederom geldt echter de waarschuwing het verleden niet te interpreteren als een boodschap voor het heden. Stalin was Hitler niet en de russische diplomatieke en strategische stappen tijdens de Koude Oorlog konden niet gelijk gesteld worden met Hitlers optreden, dat leidde tot de Konferentie van München. "Only the moustache differs", met deze kwalifikatie gooiden sommige Amerikanen Hitler en Stalin op één hoop. En omdat men weinig invloed aan de snor toekende, zou men dus, door Hitlers daden te bestuderen, kunnen afleiden wat Stalin in bepaalde omstandigheden zou willen doen.

Het is voldoende bekend hoe het Amerikaanse optreden, gestoeld op deze opvatting met betrekking tot de lessen uit de geschiedenis, als katalysator in de Koude Oorlog heeft gewerkt.

Toch was de gedachte, dat men uit de gedragingen van de ene totalitaire dictatuur aanwijzingen zou kunnen krijgen voor het te verwachten optreden van een andere totalitaire dictatuur niet zo gek. Analoge verschijnselen hebben analoge gevolgen, mits de omstandigheden dezelfde zijn.

De moeilijkheid om analoge gebeurtenissen op hun juiste waarde te schatten, ligt vooral in de analyse van het economische, politieke en kulturele klimaat waarin zij plaatsvinden. Pas als we die analyse hebben verricht mogen we verwachten enig inzicht te krijgen in b.v. de speelruimte voor het politiek handelen.

De resultaten van dit politiek handelen zijn echter nauwelijks voorspelbaar. Want één van de "lessen uit het verleden" is het inzicht, dat soms de beslissingen op den lange duur anders uitwerken dan zich in eerste instantie aan laat zien.

Hitler zal niet bevroed hebben, dat zijn rassenspolitiek stimulerend zou werken in de strijd om rassengelijkheid in de V.S.¹⁷⁾ Livingstone is zich er niet van bewust geweest, dat hij, en met hem vele andere artsen, bijdroegen aan overbevolking in Afrika en Azië.

HET ZICHT OP VERANDERING

Geschiedenis leert ons niet slechts de grenzen van onze speelruimte, zij laat allereerst de wording van onze samenleving zien. Daarmee worden ook de mogelijkheden tot verandering zichtbaar. Het gaat erom, binnen de geboden speelruimte de mogelijkheden voor verandering te ontdekken. Studie van het verleden geeft ons meer inzicht in de categorie van het mogelijke. Elke historische beschouwingswijze laat immers hetgeen geworden is zien, tegen de achtergrond van de gebruikte en gemiste mogelijkheden. De vanzelfsprekendheid van het bestaande vervalst door zijn ontstaan langs menselijke beslissingen te laten zien. Historische mythen worden ontzenuwd en de schijn van natuurlijkheid wordt aan de traditie ontnomen. Daarmee wil niet gesuggereerd zijn, dat het bestaande willekeurig veranderd kan worden.

Bezigt zijn met geschiedenis kan zowel hoop geven als ontnuchterend werken. Enerzijds biedt het geschiedenisonderwijs de mogelijkheid van kennisname van utopische denkbelden over de inrichting van de menselijke samenleving. Dergelijke ontwerpen van een alternatieve maatschappij hebben soms een immense invloed op de bestaande maatschappij. Door dat te laten zien wordt de hoop op principiële vrijheid van de mens levend gehouden.

Anderzijds verstoort het geschiedenisonderwijs de absolute aanspraken van ideologieën en ontzenuwt het de door groepen gebruikte historische mythen. Het geschiedenisonderwijs maakt ook het bestaande minder vanzelfsprekend door het "frapperend andere" te laten zien. De konfrontatie met andere zeden en normen, met andere maatschappijordeningen brengt met zich mee, dat de wijze waarop de eigen samenleving ingericht is, minder vanzelfsprekend wordt.

Bestaande vormen van gezag, bestaande zeden zullen zich moeten rechtvaardigen. In het geschiedenisonderwijs maakt de leerling ook kennis met het vreemde en afwijkende in verafliggende tijden. Hij zal daardoor ook meer open gaan staan voor vreemde culturen in de eigen tijd. Daardoor zal hij na afweging van mogelijkheden en wenselijkheden, eerder bereid zijn veranderingen in zijn eigen maatschappij te initiëren en te accepteren.

Het tempo en de diepgang van veranderingen kan men slechts schatten tegen de achtergrond van het verleden. Een uitspraak als: "Er is eigenlijk niets veranderd in de laatste dertig jaar" valt hier en daar nogal eens te beluisteren. Zo'n uiting geeft blijk van een perspectief-verenging naar het verleden toe. Bewust of onbewust worden veranderingen, die in de samenleving hebben plaatsgevonden terzijde geschoven of niet opgemerkt. Kennelijk worden ze voor onbelangrijk aangezien in relatie tot de verandering die nagestreefd wordt. Maar is een eventuele relatie wel vast te stellen als men een kijk op het verleden heeft, waarin de tijdfactor weggemoffeld is?

Door voortdurend op het heden geconcentreerd te zijn, mist men de vergelijking met het verleden maar daarmee ook de kijk op de toekomst. Een belangrijke taak van het geschiedenisonderwijs is juist de jonge mens te leren zich in zijn maatschappij te plaatsen in de tijd.

KRITIEK OP TRADITIE

Geschiedenis en geschiedenisonderwijs hebben nog steeds een belangrijke functie voor zowel economische doelen als voor integratie van de bevolking van een land en voor instandhouding van machtskonstellaties.

Grote bedrijven geven bijvoorbeeld bij jubilea gedenkboeken uit. Zij hopen daardoor de betrokkenheid van de werknemers en aandeelhouders bij het bedrijf te vergroten. Bovendien kan het imago van het bedrijf er voor de publieke opinie door opgevijzeld worden.

Vooral in de ex-koloniën richt de geschiedenis zich voor een belangrijk deel op het bijbrengen van een besef van eenheid onder de bevolking. Het voorkoloniale verleden en het verzet tegen de kolonisatoren worden benadrukt om het gevoel van eigenwaarde te stimuleren.

De geschiedbeoefening speelt nu, wat dat aangaat, een soortgelijke rol in de ex-koloniën, als zij deed aan het eind van de 19e eeuw in de westerse staten. Maar ook nu nog heeft de geschiedenis in de andere west-europese staten en daarmee in het geschiedsonderwijs, een belangrijk aandeel in de bevordering van het gevoel bij elkaar te horen. De viering van de 14e juli in Frankrijk kan daarbij als voorbeeld dienen.

In Duitsland was men zich na de Tweede Wereldoorlog kennelijk zo sterk bewust van de catastrofale rol die het geschiedsonderwijs ten behoeve van het nationalisme had gespeeld, dat er een jaar lang geen geschiedenis onderwezen werd. Er moesten nieuwe leerplannen ontworpen worden, die recht zouden doen aan het streven naar een democratische gemeenschap, die de Duitsers door de geallieerden was opgelegd. Of een nieuw leerplan de gewenste resultaten afgeworpen heeft, mag, gezien het feit, dat de meeste leraren gehandhaafd werden, betwijfeld worden. Maar in elk geval heeft het jaar gedwongen bezinning belangrijke impulsen gegeven aan de studie over de zin, en didaktiek van het geschiedsonderwijs.

In de D.D.R. maar daar niet alleen, staat de geschiedwetenschap duidelijk in dienst van staat en maatschappij. Een aantal historici uit de D.D.R. formuleerden in een overzichtsbeschouwing (1960-1970) over de geschiedwetenschap in de D.D.R. de volgende drie "Massstäbe für die Tätigkeit der Historiker in der D.D.R.": "Gestaltung des entwickelten gesellschaftlichen Systems der Sozialismus in der D.D.R. sowie Beitrag zur Ausprägung des sozialistischen Bewusstseins und zur planmässigen Leitung der gesellschaftlichen Prozesse; Festigung des politisch-moralischen Zusammenschlusses des sozialistischen Lagers und Kampf gegen den Imperialismus; Kampf gegen die in Westdeutschland herrschenden imperialistische Kräfte"¹⁸)

Gebruik van de geschiedenis op elk van de hierboven aangegeven wijzen staat sterk open voor manipulatie. Er worden mythen en legenden in verweven die zich vaak keren tegen de politieke tegenstanders van nu, tegen de non-konformisten. Kritiek op het bestaande wordt er meestal bijvoorbaat door uitgesloten. Overigens gebruiken ook protestbewegingen historische argumenten waarin mythevorming kan binnensluipen.

Anti-kapitalistische groeperingen stellen de pré-industriële maatschappij bijvoorbeeld veel mooier voor dan ze was of verheerlijken de situatie in Azië, Afrika of Amerika in het pré-koloniale tijdperk.

Als geschiedenis, met welke bedoeling dan ook, nog in enigerlei vorm en omvang instrumenteel gebruikt wordt, moeten de geschiedwetenschap en het geschiedsonderwijs de middelen verschaffen om die bedoeling te doorgronden en het gestelde geschiedbeeld eventueel te corrigeren. Daarmee worden tradities niet zonder meer getorpedeerd, zij worden onder wetenschappelijke controle gebracht, waarna het onderscheiden van waardevolle en zinloze tradities vergemakkelijkt wordt. Overigens wil niet gezegd zijn, dat de geschiedenis criteria verschaft waaraan zin en waarde gemeten kunnen worden.

De historische discipline biedt de mogelijkheden voor wetenschappelijke analyse al is ze wel erg sterk gericht op schriftelijke bronnen en publikaties. Wil de geschiedenis haar ideologie-kritische functie ook in de toekomst naar behoren kunnen vervullen, zal

zij het dagelijkse nieuws, dat via dagbladen, radio en t.v. doordringt, leren schiften en in de juiste kontekst plaatsen. Daarvoor is naast de ontwikkeling van de ideologie-kritische-functie ook noodzakelijk, dat de leerling zich een interpretatie-kader verschaft waarin hij de berichten van gebeurtenissen en meningen kan plaatsen.

KONKREET DENKEN

De historische kritiek berust grotendeels op de konfrontatie van ideeën en uitspraken met konkrete situaties uit het verleden.

Vooraf tegenover andere sociale wetenschappen, die nogal snel neigen tot hoogdravende theorieën op grond van schamele gegevens, kan dat een heilzame werking hebben. Maar de grote aandacht voor het individuele, voor het "begrijpen-willen" draagt het gevaar in zich door te slaan in verstarring. "Begrijpen" wordt dan als gevolg van gebrek aan distantie "vereenzelvigen met".

Door verdieping in het verleden zien we, dat situaties niet eenduidig zijn, noch in hun oorzaken, noch in hun uitwerking. Door inzicht in de multicausaliteit van het historisch gebeuren, in de discrepantie tussen bedoeling en uitwerking van een maatregel, wordt men de beperkte toepassingsmogelijkheden van algemene theorieën op konkrete situaties gewaar.

De geschiedenis laat de ambivalentie van vele beslissingen en situaties zien. Het geschiedsonderwijs zal dit inzicht in de dialectiek moeten stimuleren zonder dat de leerling verstikt raakt in een eindeloze enerzijds-anderszijds redenatie waarop geen eindoordeel gebaseerd kan worden.

VREDESONDERWIJS EN GESCHIEDENIS

In het bovenstaande zijn een aantal maatschappelijke functies van het geschiedsonderwijs naar voren gebracht, die direkt of indirekt verband houden met de vredesopvoeding. Andere zoals het belang bij algemene vorming, bevrediging van historische nieuwsgierigheid, bijvoorbeeld ten behoeve van een zinvolle vrijetijdsbesteding, zijn niet genoemd. Niet omdat ze op zich niet van belang zouden zijn, maar omdat de relatie met vredesonderwijs te verwaarlozen lijkt. Uitgangspunt van het kurrikulum voor vredesonderwijs zijn de waarden die door de V.N. zijn geformuleerd. De waarden uit de deklaraties (1948) en uit de konventies (1966) dienen:

- als selektiekriterium voor de konflikten, die aan de orde worden gesteld. B.v. de dekolonisatierevolutie leidt tot de keus van het onderwerp: onafhankelijkheid voor Angola, want in Angola speelde zich een konflikt af waarbij die waarde op het spel stond.
- als norm bij het beoordelen van de konflikten door de leerlingen. Zij vormen naast zijn privé-waarde-oordeel een maatstaf waaraan de leerling de ontwikkelingen gericht kan toetsen.

Met behulp van het kurrikulum wordt er dus naar gestreefd om van normatieve opties tot geldende normen te komen en de geldende normen ¹⁹⁾ die waarden voor de V.N. geformuleerd uitdrukken, vaster in het besef van de mensen te verankeren.

Daarbij wordt niet voorbijgegaan aan het feit, dat ook andere waarden, die soms strijdig zijn met de door de V.N. geformuleerde, een rol spelen in het proces van oordeelvorming. Wel wordt getracht een toekomstbeeld te schetsen, waarvan de contouren zich al aftekenen.

Men kan de toekomst waarnaar men streeft ook op een andere, meestal vagere wijze aangeven. A. Kühn duidt, met de kritische pedagoog Klafki, haar streven als volgt aan: "... ein auf Gestaltung oder Veränderung der gesellschaftlichen Praxis gerichtetes Interesse ... Wir (verstehen) Erziehungswissenschaft also als Forschung und Theoriebildung im Hinblick auf die Klärung des Problems der Selbstbestimmung, der Demokratisierung, der Emanzipation in pädagogischer Perspektive"²⁰⁾

De hessische Rahmenrichtlinien noemen als hoogste leerdoel "Befähigung zur Selbst- und Mitbestimmung" en stellen, dat "... seine Verwirklichung ist ... an die Aufhebung ungleicher Lebenschancen geknüpft"²¹⁾

Aangenomen mag worden, dat het hoogste leerdoel en de daaraan verbonden na te streven maatschappelijke verandering ook geldt voor het onderdeel "Intergesellschaftliche Konflikte". Dit is een van de vier leergebieden waarin het nieuwe integratievlak Gesellschaftslehre is verdeeld. Het richt zich op de problemen van oorlog en vrede en ontwikkelingssamenwerking. Welke functie kan geschiedenisonderwijs nu vervullen in een opvoeding die maatschappijveranderend wil werken? Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden, dat de resultaten van de geschiedwetenschap en ook het geschiedenisonderwijs in het verleden meermalen zijn gebruikt om politieke en pedagogische doelen te bereiken.

Vooraf tegen de binding aan politieke doelen is in de westerse wereld verzet gezeten en wel om tweeërlei redenen.

Enerzijds hebben de doelen die nagestreefd werden sterk aan populariteit ingeboet: door de uitwassen van het nationalisme in Europa is deze eeuw tweemaal door een grote oorlog geteisterd. Ook de behoefte aan een eigen konfessioneel gekleurde geschiedbeschouwing neemt in een tijd van sekularisatie af, ook al leggen bijzondere scholen, in hun verzet tegen de dekonfessionalisering de nadruk op de eigen identiteit van de school.

Anderzijds zagen historici het politiek gebruik van de geschiedenis als een inbreuk op het wetenschappelijke karakter van de discipline.

Het eerste bezwaar is gemakkelijk te ondervangen. In plaats van de nu impopulaire bevordering van nationalistische of op de eigen konfessie gerichte gevoelens na te streven, kan een beter doel uitgezocht worden, zoals emancipatie, zelf- en medebepaling, democratisering enz. Met een beroep op de standplaatsgebondenheid van iedere historische beschouwingswijze kan dan een eklekticisme gerechtvaardigd worden, waarmee bewezen wordt, dat de krachten die nu de emancipatie etc. in de weg staan dat altijd al gedaan hebben. De geschiedenis wordt daardoor teruggebracht tot een proloog op de strijd die nu gevoerd moet worden. Wat toen niet gelukt is zal nu wel gelukken. Het verleden is met andere woorden mislukt; het is om met Brands te spreken "Het verkeerde verleden".²²⁾

De geschiedenis dient slechts om aan te tonen, dat het altijd al zo geweest is. Dat er geen wezenlijke veranderingen hebben plaatsgevonden. Op vele plaatsen van de hessische Rahmenrichtlinien komt deze kijk op het verleden naar boven. De duitse historicus Hans Mommsen zegt daar dan ook van: "Dies ist ein Rückfall in die vorhistorische Geschichtsschreibung, die den genetischen Bezug ebenfalls vernachlässigte, damit freilich der Gefahr manipulativer Verwendung ausgesetzt war".²³⁾

Geschiedenis die gebruikt wordt om rechtstreeks politiek-pedagogische doelen te bereiken, verwaarloost haar belangrijkste functie. "Geschichte vorkommt zum grossen Kasten subjectiv ausgewählter Beispiele und Illustrationen, die Versatzstücke haben lediglich Beweisfunktion für vorgegebene Thesen (Veränderbarkeit),, niemals aber Korrektivfunktion".²⁴⁾

De toekomst dreigt een gesloten geheel te worden omdat contact met en inzicht in "het frapperend andere" ontbreekt. Het andere en het vreemde leert ons onze eigen

beperkt heden kennen. Het kan ons echter ook op onvermoede mogelijkheden brengen. "Die geschichtliche Betrachtung vermittelt die Erfahrung der Offenheit, Endlichkeit und Überholbarkeit menschlichen Handelns. Sie führt die Diskrepanz zwischen Absicht und Resultat vor Augen und verhilft zur Nüchternheit angesichts überspannter Zukunftserwartungen. Sie widerlegt nicht die Planbarkeit der Geschichte und auch nicht die Möglichkeit umfassender Emanzipation, aber sie warnt vor der Anmassung, die totale Lenkung des geschichtlichen Prozesses in die Hand nehmen zu wollen".²⁵⁾

We kunnen uit de geschiedenis inzicht krijgen in de grenzen van onze speelruimte, in de mogelijkheden tot verandering, in de schatting van vrijheid en gebondenheid. We kunnen situaties vergelijken en daar conclusies of zelfs prognoses aan verbinden, maar het blijft de vraag of ze opgaan. We kunnen ons voor ons (politiek) handelen oriënteren in de geschiedenis, analoge situaties opzoeken, het tempo van verandering vaststellen. Bovendien kunnen we er een algemeen interpretatie-kader aan ontlelen. We leren uit de geschiedenis onze eigen politieke bedoelingen relativeren en met behulp van de historische ervaringen bekritisseren. We kunnen er echter geen politiek programma uit distilleren.

Geschiedenis kan bijdragen tot de mondigheid van mensen door hen historisch bewustzijn bij te brengen. Daarmee heeft het geschiedenisonderwijs ". zwar die Kraft das Bewusstsein der Menschen zu verändern, aber nicht die Möglichkeit, die Folgen dieser Bewusstseinsveränderung zu kontrollieren oder zu regulieren".²⁶⁾

Geschiedenis geeft geen uitsluitsel over de wijze waarop we onze samenleving moeten inrichten. Ideeën daarover zullen we elders moeten opdoen al kan de geschiedenis door theorieën uit het verleden over te dragen daarbij behulpzaam zijn. Maar een bewijs voor de juistheid voor deze of gene gewilde verandering geeft de geschiedenis niet.

Bestudering van het verleden heeft vooral een corrigerende functie, maar dan moet er wel wat te corrigeren zijn. Streven naar verandering behoeft oriëntatie in het verleden, maar op haar beurt moet de geschiedenis vanuit een visie op de toekomst bekeken worden, wil zij niet tot verstarring leiden. In het streven naar verwezenlijking van de waarden van de V.N. ligt een dergelijke visie besloten.

Literatuurlijst bij artikel over Geschiedenis en Vredesonderwijs.

1. Kurrikulum voor Vredesonderwijs. Groningen, 1972-1976.
2. Rijksleerplan voor havo.
3. J.G. Toebe: Van een leervak naar een denk- en doevak. *Kleio*, 17e jg. 3, blz. 207.
4. J.G. Toebe: a.w., blz. 211.
5. Geciteerd bij Kurt Gerhard Fischer in zijn inleiding bij: Welcher Beiträge kann der Geschichtsunterricht zur politischen Bildung leisten? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1972, B 30, blz. 5.
6. J.G. Toebe, a.w., blz. 211.
7. J.G. Toebe, a.w., blz. 220.
8. Vredesbeweging op onze scholen II, blz. 24. Leiden, 1939.
9. Vredesbeweging en volkenbond II, blz. 11.
10. Vredesbeweging en volkenbond II, blz. 21.
11. J.G. Toebe, a.w., blz. 210.
12. Geschiedenisbrochure van V.G.N.: Afrekenen met 1600. Den Bosch, 1975.
13. B. Feis: Een discussie zonder einder. *Geschiedbeoefening in de Nederlandse samenleving* blz. 49. Utrecht, 1971.
14. B. Feis, a.w., blz. 78.
15. Hoffmanns: Vorschläge zur Behandlung des ersten Weltkrieges in historisch-politische Friedenserziehung. München, 1972.
16. Genger: Krieg und Frieden in der Sicht von Karl Marx. Vorschläge zur Behandlung im Unterricht. In: A. Kuhn, a.w.
17. Voorbeeld ontleend aan Prof. Dr. M.C. Brands.
18. Schmidt: Studium der Geschichte. blz. 130. München, 1975.

19. F. Minssen: Legimitationsprobleme in der Gesellschaftslehre. Zum Streit um die hessischen "Rahmenrichtlinien". Aus Politik und Zeitgeschichte, 1973, B 41, blz. 10.
20. A. Kuhn: Forderungen an eine Zeitgemässe Didaktik der historisch-politischen Friedenserziehung. In: A. Kuhn e.a., a.w., blz. 17.
21. Rahmenrichtlinien der hessischen Kultusminister. Gesellschaftslehre, blz. 7. Sekundarstufe I. Frankfurt a/M., 1973.
22. M.C. Brands: Het verkeerde verleden. BMGN, 90, afl. 2.
23. Mömmsen: Die hessischen Rahmenrichtlinien für das Fach "Gesellschaftslehre" in der Sicht des Fachhistorikers. In: Gerd Köhler/Ernst Reuter: Was sollen Schüler lernen? blz. 92 Frankfurt a/M. 1973.
24. Th. Nipperdey: Konflikt: einzige Wahrheit der Gesellschaft? blz. 14 Osnabrück, 1974.
25. J. Rohlfes: Welcher Beitrag kann der Geschichtsunterricht zur politischen Bildung leisten? Aus Politik und Zeitgeschichte. 1972. B 30, blz. 7.
26. J. Rohlfes, a.w. blz. 6.

Overige literatuur:

- Heide Barmeyer: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht heute. Aus Politik und Zeitgeschichte, 1974, B. 41.
- J.A. Bornewasser: Het geschiedenisonderwijs. In: Vrede in vakken. Roermond, 1969.
- F. Engel-Janosi e.a.: Denken über Geschichte. München, 1974.
- K. Filser: Theorie und Praxis der Geschichtsunterrichts. Bad Heilbrunn, 1974.
- H. Giesecke: Didaktik der politischen Bildung. München, 1974.
- H. Giesecke: Thesen zum Geschichtsunterricht. Neu Sammlung 14 (1974).
- E. Lemberg: Zur Gesellschaftlichen Funktion der historischen Bildung. G.W.U., 1974, blz. 330.
- Th. Nipperdey: Über Relevanz. G.W.U., 1972.
- J.G. Toebes: Politisering in het voortgezet onderwijs, Beleid en maatschappij, j.g. II (1975).
- H.M. Wehler: Geschichte als historische Sozialwissenschaft. Frankfurt a/M., 1973.
- Wolfram Wette: Friedensforschung, Militärgeschichtsschreibung, Geschichtswissenschaft. Aus Politik und Zeitgeschichte, 1974, B 7.

MAATSCHAPPIJGESCHIEDENIS IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

Een projekt van postacademische cursussen.

Twee problemen dringen zich, naast vele andere, met een grote regelmaat op aan de geschiedenisleraar:

1. hoe de leerlingen actief te betrekken bij het vaststellen van de feiten en het ontdekken van verbanden?
2. hoe duidelijk te maken dat kennis van en inzicht in het verleden voor hen zinvol is?

De behoefte aan samenwerking tussen onderzoekers en leraren

Op de eerste vraag is al vaak — en terecht — geantwoord met het gebruik van bronnenmateriaal in de klas. Indien het goed gekozen is, heeft dit doorgaans de voordelen van levendigheid, aantrekkelijkheid wegens een zeker exotisch karakter en levensechtheid, en stimulerende tot zelfwerkzaamheid. Hoe mooi ook in theorie, levert dit beginsel in de praktijk echter onoverkomelijke problemen op, omdat onvoldoende *geschikt* bronnenmateriaal voorhanden is, en de individuele leraar niet in de gelegenheid verkeert om hierin zelf te voorzien voor het immense bereik van zijn leerstof. Naar mijn stellige overtuiging kan slechts een intense samenwerking tussen onderzoekers en leraren de oplossing brengen. De eersten zijn beroepshalve vertrouwd met uitgegeven en onuitgegeven documenten van allerlei aard en kunnen, elk binnen hun specialisatiegebied, met een relatief geringe inspanning optreden als 'leveranciers' van bronnenmateriaal, waaraan in de klas een behoefte bestaat. Anderzijds blijft het de taak van de leraren om de aangeboden documenten te selecteren naar hun didaktische waarde, en de vorm te bepalen waarin ze aan de leerlingen kunnen worden voorgelegd. Een wisselwerking tussen vraag en aanbod zou voor beide partijen uitermate stimulerend en waardevol zijn. Voor de kringen van het hoger onderwijs en het onderzoek kan men stellen dat zij op die wijze de maatschappelijke relevantie van hun bedrijvigheid aanzienlijk zouden vergroten, o.m. doordat zij via het voortgezet onderwijs aan verantwoordelijke popularisatie van hun kennis zouden doen. Voor de leraren gelden de voordelen van inhoudelijke kwaliteitsverbetering van hun onderwijs en de aanpassing ervan aan de nieuwste wetenschappelijke inzichten.

De conceptie maatschappijgeschiedenis

Bieden nieuwe wetenschappelijke inzichten enige hulp t.a.v. de tweede vraag, die betreffende de *motivering* van de leerlingen? In dit verband gaat er inderdaad een suggestie uit van de conceptie maatschappijgeschiedenis, zoals die aan de Erasmus Universiteit is uitgewerkt met het oog op de oprichting van een nieuwe studierichting geschiedenis. Als universitair curriculum en leidraad bij onderzoek stoelt die conceptie op drie grondprincipes.

1. De uiteindelijke doelstelling van elke beoefening van geschiedeniswetenschap moet gericht zijn op het verklaren vanuit een genetisch oogpunt van de actuele werkelijkheid. Een dergelijke verklaring moet idealiter de mogelijkheid bieden om een bijdrage te leveren tot beleidsvoering van elke aard.
2. Aangezien elke menselijke realiteit behoort tot het studiegebied van verschillende wetenschappelijke disciplines, vereist een degelijke analyse van de ontwikkeling van

samenlevingen dat gepoogd wordt de specifieke invalshoeken die de diverse disciplines bieden (geografisch, economisch, sociaal, cultureel,) met elkaar te verbinden. Geen enkel verschijnsel kan ten volle worden verklaard vanuit b.v. een *louter* culturele of *louter* economische benadering. Wel bestaan er noodzakelijke relaties tussen

- a. de ecologische situatie van een samenleving (de wijze waarop zij ingrijpt in het milieu om haar behoefte te bevredigen),
- b. haar organisatie (inclusief normenstelsels zoals het recht), en
- c. de culturele en mentale waarden die zij huldigt.

Deze relaties zijn niet eenduidig, maar werken alle op elkaar in; zij vormen zgn. veelzijdige interacties. Wil men op een verantwoorde wijze de economische, sociale en mentale sferen in historische situaties analyseren, dan is een stevige methodologische basis onmisbaar, zoals die voorhanden is in de op de aktualiteit gerichte maatschappijwetenschappen. Onze conceptie vergt dus het doordringen in de denkwijze van de historicus van begrippen, vraagstellingen en interpretatieschema's uit de economie, de sociologie, de antropologie, de sociale psychologie, de rechtsfilosofie enz., omdat deze disciplines elk binnen hun deelgebied specifieke methoden hebben ontwikkeld die ook van toepassing kunnen zijn op historische situaties.

3. Een indeling van de geschiedenis in chronologische tijdvakken, gemeten volgens de astronomische tijdschaal, en gecompartmenteerd volgens de specifiek (West-)Europese evolutie (prehistorie, oudheid, middeleeuwen, nieuwe, nieuwste en contemporaine geschiedenis) verduistert de essentiële problemen van de evolutie van menselijke samenlevingen. Zij verbergt het fundamentele gegeven van de verschillen in ontwikkelingsnivo, die zich al sedert vele millennia aftekenen tussen samenlevingen en die ook voor de huidige wereld als een fundamenteel vraagstuk gelden. Zij laat ook niet toe de gemeenschappelijke kenmerken te ontwaren van de tientallen culturen en samenlevingen die de aardbol bevolken.

Daartegenover stellen wij dat ook in de hedendaagse wereld nog levenswijzen bestaan die als prehistorisch, middeleeuws enz. kunnen worden bestempeld, of er in ieder geval vergelijkbaar mee zijn. In dit licht kunnen ook de Oudheid, de Westerse Middeleeuwen enz. geplaatst worden in een ruimer kader waarbinnen, naast hun specificiteit, ook hun meer algemene kenmerken tot uitdrukking komen. Welke zin heeft het immers om uitsluitend de specifieke unieke aspecten van menselijke samenlevingen te belichten: Wat is de relevantie van kennis over omstandigheden die zich als zodanig toch niet zullen herhalen?

Vanzelfsprekend hebben de specifieke omstandigheden een groot belang voor de interpretatie van situaties. Wat *ons* interesseert in het verleden is echter vooral datgene wat onze eigen problemen kan helpen oplossen. Hoewel elke historische situatie uniek is, kunnen aan het verleden meer algemene ontwikkelingspatronen worden ontleend die van belang zijn voor ons. Deze bloot te leggen wordt dus de eerste taak. Hoe komt men tot het ontdekken van (min of meer) algemene patronen en mechanismen van verandering? Essentieel door structuren te vergelijken en herhaalbaarheden in de evoluties op te sporen.

Vanuit deze overwegingen komt men ertoe, naast de absolute astronomische tijdreeks, ook de verschillende tijdschalen van afzonderlijke cultuursferen te onderscheiden.

Op elk moment in het verleden zijn er een reeks ontwikkelingsnivo's te onderkennen in aparte samenlevingseenheden, die elk aan een eigen tempo evolueren en elkaar meestal niet beïnvloeden. Om zicht te krijgen op het gemeenschappelijke of vergelijkbare in al die discontinuë kulturen, kan men nagaan hoe in elk daarvan sommige essentiële functies worden vervuld (b.v. beschutting tegenover natuurelementen, voedselvoorziening, opvoeding, communicatie, het denken over de kosmische en de sociale positie van mensen). Dan rijst de vraag welke verbanden kunnen worden gekonstateerd tussen de wijze van vervulling van bepaalde functies in diverse samenlevingen. Is het b.v. aan te tonen dat de vorming van grote staatkundige gehele noodzakelijk gebonden is aan aanzienlijke en langdurige overschotten in de landbouwproductie? Zijn er in die situaties typen van ideologieën te ontdekken die de concentratie van de macht in de handen van een elite legitimeren? Het komt er dan op aan te zoeken naar patronen van de steeds (beperkte) mogelijkheden die voor een gegeven samenleving bestaan om haar fundamentele behoeften te bevredigen. Hieruit kunnen *typologieën* worden opgebouwd, die dienen als hulpmiddel bij de interpretatie van analoge of afwijkende oplossingen die samenlevingen hebben gekozen voor gelijkaardige problemsituaties.

De huidige wereldsituatie vertoont een veelheid van kultuurnivo's, gaande van nog enkele — sinds de laatste decennia schaars geworden — samenlevingen die geen of weinig landbouw en schrift kennen, via samenlevingen die aan primitieve landbouw (roofbouw) doen, via meer geürbaniseerde en op handel gerichte samenlevingen, naar de geïndustrialiseerde samenlevingen. Hoewel er in de totale geschiedenis van de mensheid ontegensprekelijk een versnellende ontwikkeling te bespeuren valt, bevindt het overgrote deel van de huidige wereldbevolking zich toch in een situatie die fundamenteel vergelijkbaar is met de omstandigheden waarin diezelfde of andere samenlevingen zich vroeger bevonden, nl. een essentieel op landbouw gerichte levenswijze. Wil men dus een diep inzicht verwerven in de voorwaarden tot vorming van bepaalde samenlevingspatronen, dan volstaat een synchronische analyse niet, maar dient ook een diachronische vergelijking te worden nagestreefd van gelijkaardige omstandigheden 'all over the world' en in alle tijden.

De grote konstanten in het menselijk bestaan zijn immers de mens zelf en zijn milieu. Fundamenteel biedt een bepaald milieu aan een menselijke gemeenschap slechts een beperkt aantal mogelijkheden. Vergelijkende waarneming laat toe vast te stellen dat gemeenschappen een ontegensprekelijke logika aan de dag leggen bij de bepaling van hun levensvoorwaarden. De mogelijkheden van een bepaald milieu om aan de behoeften van een samenleving te voldoen, kunnen niet gemakkelijk veranderd worden. De leden van die samenleving zien zich derhalve *geplaats* voor keuzen wanneer de 'grenzen aan de groei' bereikt zijn: verder blijven groeien, het milieu nog meer belasten of uitputten, harder gaan werken, andere samenlevingen gaan exploiteren, of: het eigen behoeftenpatroon aanpassen, het aantal mensen verminderen en een rustige levensstijl met vaste waarden behouden. Het overgrote deel van de menselijke (en dierlijke) samenlevingen heeft stelselmatig de tweede reeks oplossingen gekozen. Europa vormt hierop de grote uitzondering, maar eens die weg ingeslagen, moet steeds opnieuw onverbiddelijk het hoofd worden geboden aan nieuwe schaarsteproblemen. De keuzen die in zulke dilemma's worden gemaakt, bepalen de ontwikkeling c.q. stagnatie of recessie die samenlevingen doormaken.

Vanuit deze optiek is het mogelijk een typologie op te stellen van samenlevingsvormen. Dankzij een dergelijk schema is het ook mogelijk sluitende verklaringen te geven voor afwijkingen. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van de antropologische inzicht-

ten over het menselijk behoeftenpatroon, dat, naarmate samenlevingen complexer worden, ook meer verfijnd is en een meer autonome rol gaat spelen, en b.v. de produktie gaat bepalen vanuit behoeften die door producenten zelf worden opgewekt.

Op macronivo komen we aldus tot een benadering van de wereldgeschiedenis, niet volgens de arbitrair-Westerse criteria van tijdsperiodes, maar volgens een typologie van maatschappijen, onderscheiden volgens hun graad van kompleksiteit. Deze wordt wezenlijk bepaald door technologische factoren, welke uitmaken hoe de economische structuur van een samenleving er uit ziet. Hiermee hangt ook de sociale structuur samen, nl. de mate van arbeidsverdeling, sociale differentiatie en verschillende waardering van functies in de samenleving. Met dit laatste aspekt benaderen we reeds de normatieve en mentale sferen, die eveneens in nauw verband staan met de voorgaande gegevens, hetzij als legiti-mering en bestendiging, hetzij als betwisting van de bestaande structuren.

Volgens die criteria werden de volgende maatschappijtypen onderscheiden:

1. *pre-agrarisch*: jagers, plukker en vissers, schriftarm; vaak nomadisch of half-nomadisch;
2. *agrarisch-sedentair*, eventueel verder in te delen volgens de mate van technologische ontwikkeling, in primitief (ploegstok en hak) en geëvolueerd (diepe ploeg met keerbord, eg, bemesting, vruchtwisseling);
3. *agrarisch-urbaan*, nog overwegend agrarisch (globaal ca. 80-90% van de bevolking leeft van de landbouw) maar met een zekere mate van verstedelijking, die mogelijk gemaakt is door agrarische overschotten en/of bevoorrading door handel. De stedelijke leefwijze verstoort diepgaand de boerensamenleving doordat zij een doorge-dreven arbeidsverdeling, specialisatie en een kapitalistische produktiewijze uitlokt.
4. *industriëel*, het autonome industrialisatieproces in Europa, N.-Amerika en Japan heeft arbeidsverdeling, specialisatie en verstedelijking op beslissende wijze doen toenemen.
5. *agrarisch-metropolitair*, de hoogindustriële samenlevingen hebben in de zgn. derde wereld verstedelijking en industrialisering ingevoerd als 'Fremdkörper' in essentieel agrarische of zelfs nog pre-agrarische samenlevingsvormen; de moderniseringspro-cessen verlopen daar niet autonoom, maar worden vanuit de Westerse metropolen beheerst; hun effect op de samenleving in al haar facetten krijgt daardoor een eigen vorm.

Een nieuwe aanpak

Het is mijn stellige overtuiging dat deze conceptie, die de aktualiteit van het verleden aantoonst via de combinatie van de tijdsdimensie met de ruimtelijke buitengewoon vruchtbaar kan zijn in het onderwijs. Bij eerstejaarsstudenten van diverse, niet-historische studierichtingen in het hoger onderwijs, ondervond ik daarvoor reeds grote belangstelling. Men zal opmerken dat zij ook het traditionele dilemma van chronologische dan wel thematische indeling van de leerstof doorbreekt en de nadelen die aan beide systemen verbonden zijn, opheft. Het zogenaamde 'aktualiseren' van de thema's behoeft niet meer te gebeuren via omwegen of oppervlakkigheden aangezien het uitgangspunt zelf, de basisproblematiek en het ongelijke ontwikkelingsritme van samenlevingen evenzeer aktueel als

historisch is. Tegelijk wordt ook de eenzijdige beklemtoning van nieuwste en contemporaine geschiedenis minder relevant zodra men de louter Westerse navelstaanderij verlaat en men zich richt op hedendaagse mondiale vraagstukken.

Het zou bijzonder stimulerend zijn om de toepassingsmogelijkheden van deze visie ook te testen in het voortgezet onderwijs. Postakademiale werkkolleges lijken hiervoor de aangewezen weg, om in een dialoog tussen onderzoeker en leraar de geschikte vorm te vinden voor deze aanpak.

Praktisch stellen wij ons voor dossiers aan te bieden over thema's die door belangstellende leraren als belangrijk en nuttig zijn gekozen. Die dossiers zullen enerzijds een algemene "plaatsing" van het onderwerp bevatten in verschillende typen samenlevingen en anderzijds zullen zij de problematiek illustreren met een omvangrijk bronnenmateriaal. Dit moet gekozen en gepresenteerd worden op een wijze die de leerlingen in staat stelt op een directe en levendige wijze inzicht te verwerven in de problematiek. Tegelijk kunnen dan een aantal vaardigheden worden ontwikkeld als tekstinterpretatie en -vergelijking, lezen van grafieken, statistieken, kaarten enz.

De conceptie maatschappijgeschiedenis, zoals die thans gestalte heeft gekregen, geldt daarbij als een uitgangspunt, waarvan wij vruchtbare resultaten verwachten, maar die toch niet als een dogma boven discussie zou verheven zijn. Het is immers één van de doelstellingen van het 'Centrum voor Maatschappijgeschiedenis' aan de Erasmus Universiteit om precies nadere uitwerking te geven aan deze conceptie, waarbij gehele of gedeeltelijke herziening van gezichtspunten op grond van onderzoeksresultaten steeds tot de mogelijkheden behoort.

Van de leraren die aan de geplande post-akademiale werkkolleges zullen deelnemen, wordt een eigen inbreng verwacht, die méér inhoudt dan het voor hen reeds waardevolle aspekt van bijscholing. Hun didaktische inzichten zullen bepalend zijn om de bruikbaarheid in klasverband te toetsen zowel van het door de onderzoekers gepresenteerde bronnenmateriaal, als van de daaruit door hen afgeleide interpretaties. Wellicht zullen zij om aanvullende gegevens vragen, of delen als ongeschikt uit het dossier lichten. Eventueel zullen zij suggesties doen over de uiteindelijke vormgeving van de dossiers, en daar vragen en opdrachten voor de leerlingen bij opstellen.

Op die manier zouden kollektieve publikaties tot stand kunnen komen, waarin onderzoekers en leraren elk een specifieke bijdrage hebben geleverd, en waardoor aan een dringende behoefte in het onderwijs wordt voldaan.

Dr. W.P. Blockmans
Centrum voor Maatschappijgeschiedenis
Erasmus Universiteit.

P.H.F. Gieles

HISTORISCHE TEKSTEN – EEN VRIJBLIJVENDE UITGAVE

Al enkele jaren circuleert onder geschiedenisleraren een aantal "Historische Teksten" zonder dat een uitgever ze aanprijst. Het wordt tijd dit merkwaardig fenomeen in breder kring toe te lichten, omdat er kennelijk misverstanden over gerezen zijn. Om een verschijnsel te verklaren duiken historici terecht eerst in het verleden.

OORSPRONG

In de jaren '70 tot '74 was ik betrokken bij de leiding van een reeks seminaria voor jonge leraren van de V.G.N. en konferenties over zelfwerkzaamheidsdidaktiek van de Pedagogische Centra. De centrale vraag van de deelnemers aan deze geëngageerde bijeenkomsten was: hoe doorbreken wij voor ons vak het klassikale doceersysteem? Er werd geoefend in verschillende vormen van zelfwerkzaamheid, vooral in het werken met teksten. Tot de zeshonderdste deelnemer toe vroeg iedereen zich vervolgens af: hoe kom ik aan voldoende geschikt materiaal om de zelfwerkzaamheid enigszins systematisch in mijn lessen in te bouwen?

Een leraar die voor zo'n werkwijze warm loopt is best bereid in zijn vrije tijd wat teksten te bewerken en er vragen en opdrachten bij te formuleren. Maar zelfs als dat samengaat met het bewandelen van slukse slingerpaden naar het kopiëerapparaat, zal het jaren duren voordat iemand voldoende materiaal heeft verzameld om de docerles regelmatig althans te onderbreken om nog maar niet te denken aan te doorbreken. En als je dan tijd en energie hebt besteed en het produkt daarvan het in de klas goed doet, vraag je je af of dat werk niet ook aan anderen ten goede kan komen. Kortom, in vrijwel elke conferentie kwam er een plan op om de vruchten van zelfwerkzaamheid te gaan uitwisselen. Het werd allengs duidelijk dat er behoefte bestond aan een organisatie die een dergelijke uitwisseling op grote schaal zou kunnen realiseren. Toen boden de Landelijke Pedagogische Centra aan de teksten van de leraren in ontvangst te nemen, ze te vermenigvuldigen en onder de deelnemers aan de "pool" te verspreiden.

BEHOEFTE

In die konferenties bleek ook een nadere omschrijving van de grootste behoeften mogelijk. Vooreerst werd gevraagd om ietwat vrijblijvend materiaal, dat n.l. naast het leerboek gebruikt zou kunnen worden naar keuze van leraar en/of leerlingen. *Losbladig* materiaal kan daarin voorzien. Ten tweede wilde men wat *uitvoeriger* teksten dan de meeste leerboeken onder hun "leesstukken" plegen te rangschikken. Ten derde bleek dat er vooral weinig materiaal voorhanden is voor tweede en derde klassen. De uitgave zou gericht moeten zijn op teksten die aangepast zijn aan bevattingsvermogen en leefwereld van leerlingen van de onderbouw. Ten vierde moest het materiaal weinig kosten, omdat er veel van nodig is en de budgets in de scholen mager zijn. Eigenlijk zouden de teksten goedkoper moeten zijn dan het vermenigvuldigen binnen de school. In ieder geval werd daaruit de konklusie getrokken dat de teksten tegen een scherp gecalculerde *kostprijs* moesten worden verstrekt.

VEELSOORTIG AANBOD

Voor de eerste tijd werd een soort redactie gevormd door Pieter Dijkstra, Pie de Groot, Wil Manesse en mij. We stelden het materiaal dat wij zelf ooit gemaakt hadden ter beschikking om de eerste mapjes ermee te vullen. In de stellige verwachting dat goed voorbeeld goed zou doen volgen. Ik trad en treed op als redaktiesekretaris, omdat het sekretariaat van de Landelijke Pedagogische Centra voor vwo-avo gevestigd is bij het Katholiek Pedagogisch Centrum, waarbij ik werkzaam ben. Inmiddels zijn er — in een zeer ongeregeld verschijningsritme — dertig mapjes teksten uitgekomen, elk bestaande uit 50 tot 40 bladzijden tekst op A 4-formaat. Ze zijn ver buiten de oorspronkelijke groep van konferentiegangers verspreid geraakt en ze worden bij het leven overgestencild.

Het is een veelsoortig aanbod geworden. De teksten zijn van zeer verschillend niveau: sommige zijn nauwelijks haalbaar voor mavo-leerlingen, andere te simpel voor vwo-leerlingen. Er zijn mapjes

met losse teksten over niet met elkaar samenhangende onderwerpen, maar er zijn er ook die een compleet leerstofpakket vormen voor een thema. Naast bewerkingen van bestaand materiaal vindt men er nieuw ontworpen teksten en kunstige verzamelingen van bronnen. Alles kan. Een bonte verzameling moest ook wel het resultaat zijn van de uitwisseling.

In het begin deelden we de teksten nog enigszins in naar drie soorten:

- a. *Inlevingsteksten*, bedoeld om de leerlingen te helpen zich zo concreet mogelijk in te leven in een historische gebeurtenis, situatie of persoon. Verhalen dus. Inleving wordt niet altijd bevorderd door vragen aan de tekst te verbinden. De leerlingen kunnen eruit navertellen, er een opstel over maken of er stof in vinden om te dramatiseren, enz.
- b. *Betogende teksten*, bedoeld om de leerlingen op een bevattelijke en liefst inlevende wijze in een historisch onderwerp in te leiden. Een onderdeel van een onderwerp dat in de leerboeken beknopt wordt voorgelegd, kan er nader en concreter door worden uitgewerkt. Bij zo'n tekst passen wel vragen en opdrachten. Sommige om de leerling te helpen na te gaan of hij de tekst begrepen heeft, andere om hem ertoe te brengen zelf een denkstapje te zetten of om hem een punt ter discussie voor te leggen.
- c. *Bronnenteksten*, d.w.z. teksten die stammen uit de tijd die wordt bestudeerd. Ze dienen zo bewerkt of bekomentariëerd te zijn dat de leerlingen individueel of in groepjes aan de hand van vragen en opdrachten enigszins zelfstandig mee kunnen omgaan.

Verskillende teksten blijken bij het gebruik onder meer dan één van deze categorieën te kunnen vallen.

VRIJBLIJVENDHEID

Deze veelsoortigheid wijst al op de vrijblijvendheid van de uitgave. Er wordt geen methode voorgeschreven. Er wordt van uitgegaan dat de leraar zelf bepaalt wat hij met een tekst of een mapje doet. Hij kan teksten uit verschillende mapjes tot één onderwerp samenvoegen als hem dat in zijn doelstellingen te pas komt. Hij kan ook met losse teksten werken om de leerlingen een onderdeel van zijn onderwerp uit te laten werken. Hij kan aan alle leerlingen dezelfde tekst voorleggen, maar ook elke leerling een eigen tekst in handen geven. Hij kan van een aantal teksten een voorraad hebben in dertig exemplaar, maar hij kan ook van elke tekst één tot vijf exemplaren in een hangmappenlade opbergen zodat de leerlingen hun eigen onderwerpen kiezen. Zo blijft er eigenlijk maar één vorm van gebruik over, die niet bedoeld kan zijn: doceren.

ONEIGENLIJK GEBRUIK

Van hospitanten kun je soms veel leren. Zij wonen lessen bij en herkennen, soms tot in details, de verhalen uit de Historische Teksten. Menig leraar schijnt nieuwe inspiratie voor zijn doceerles te hebben gevonden in dit kant en klare materiaal. Dat is jammer. De makers van de teksten hebben hun vrije avonden niet willen besteden voor het gemak van vertellende leraren maar om leerlingen aan het werk te zetten. Van enkele leraren hoorde ik dat hun toch al schaarse zelfwerkzaamheidsmateriaal gedeeltelijk door collega's afgesnoept bleek, omdat deze de interessantste onderwerpen al aan de leerlingen verteld hadden. Wij merken dat sommige docenten aan Pedagogische Academies hun studenten naar deze teksten verwijzen voor gebruik in het basisonderwijs. Menig onderwijzer vertelt de kinderen voortijdig de verhalen die eigenlijk pas in het voortgezet onderwijs voor zelfwerkzaamheid moeten functioneren.

Erg lastig is het ook dat sommige leraren het voor de leerlingen leerzaam vinden als deze zelf eens een tekst bestellen. Dan wordt onze administratie bedolven onder brieven van scriptie-schrijvende leerlingen. Meestal worden zij terugverwezen naar hun leraar, die gewoon zelf een abonnement op de teksten kan nemen.

WAARDERING EN TWIJFEL

De uitgave blijkt in een grote behoefte te voldoen. Het aantal abonnementen en nabestellingen is groot en groeit dagelijks. Sommige mapjes zijn al voor de vijfde maal herdrukt in behoorlijke oplagen. En, hoewel de school duurder uit is, ze worden in enorme aantallen gekopieerd.

Een aantal gebruikers getuigt dat ze nu pas langzamerhand een lesmethodiek kunnen realiseren waar ze al jaren naar verlangd hadden. Nogal wat leraren hebben door contact met het werk van anderen een stimulans ondervonden om eigen manieren van zelfwerkzaamheid te ontwikkelen. Van velen horen wij dat de leerlingen er prettig mee werken en dat ze gemotiveerder zijn geworden voor geschiedenis.

Je hoort ook bezwaren. Leerlingen kunnen niet lezen. Natuurlijk niet, want dat moeten we hen leren. Leerlingen zeggen: dit is Nederlands! Het kost even tijd de leerlingen minder in hokjes te helpen denken. Deze en meer moeilijkheden hebben te maken met zelfwerkzaamheidsdidaktiek in het algemeen.

Veel teksten zijn bewerkingen van bestaand materiaal. Vaak al wat oudere historische literatuur. De makers van de teksten hebben natuurlijk naar beste weten rekening gehouden met eventuele nieuwe inzichten over een onderwerp voorzover die relevant zijn voor het onderwijs. Maar juist zoals ook leerboeken niet ontkomen aan onjuistheden en onverantwoorde simplicificaties, en zoals elke leraar in zijn lessen dagelijks wetenschappelijk gezien meermalen over de schreef gaat, zo zal dat ook in de Historische Teksten gebeuren. *Ze zijn de neerslag van wat leraren in klassen doen*, met alle goede kwaliteiten en alle zwakke kanten daarvan. Problematisch is ook dit: als er in boeken en tijdschriften goed materiaal te vinden is voor de onderbouw, dat bij de tijd is, verbiedt de auteurswet dat over te nemen. Maar veel wat de laatste decennia is verschenen van vakwetenschappelijke kant is zo gort-droog dat dit materiaal zich maar heel moeizaam laat bewerken voor gebruik in de klas.

Een moeilijkheid is voor sommigen het gebrek aan systematiek en aan uitgewerkte themata in de uitgave. De veelsoortigheid van het materiaal doet inderdaad een beroep op de keuze-bekwaamheid van de leraar. Maar het is kiezen of delen: als je moet wachten tot over een onderwerp een afgerond aantal teksten verzameld is, komt er de eerste jaren niets van een uitgave. De leraar zal zelf moeten nagaan welke teksten met welke doelstellingen hij prefereert. Zo zijn de Historische Teksten een weerspiegeling van wat er onder geschiedenisleraren leeft en dus is het resultaat zeer pluriform.

HET INZENDEN VAN TEKSTEN

Elke docent kan teksten inzenden. Sommige leraren sturen mij een stapel kranteknipsels en uit boeken en kranten gekopieerde leesstukken en schrijven dan lakoniek: Kijk maar of je er iets mee kunt doen! Daar gebeurt dan niets mee. De redactie kan alleen ervoor zorgen dat een tekst, die "af" is, in de gebruikelijke of gevraagde lay-out wordt gedrukt en verspreid. De inzender blijft bezitter van het materiaal en is zelf verantwoordelijk voor de inhoud. Hij doet er daarom goed aan, als hij overneemt uit bestaande literatuur, dat met de uitgever te regelen. Dat hoeft niet als het gaat om zeer korte stukjes, als stukken bewerkt zijn en van vragen en opdrachten voorzien. De inzender ontvangt als onkostenvergoeding f 5,- per bladzijde tekst rond het tijdstip dat zijn materiaal verspreid wordt.

Het aantal inzenders is de laatste twee jaar sterk verminderd. Historische Teksten heffen zichzelf op. Hoe meer er zijn, hoe minder leraren het nodig vinden er zelf nog te maken. Stiefkinderen zijn de oudheid en vooral de twintigste eeuw. Wel is er veel vraag naar materiaal over die tijdperken, maar er is nauwelijks aanbod.

De teksten worden verzameld in mapjes. Een eenvoudige rubricering is toegepast zowel voor de administratie van de redactie als voor het opbergen door de leraar. Teksten over de oudheid hebben een nummer dat begint met een 1, middeleeuwen 2, nieuwe tijd 3, negentiende eeuw 4, twintigste eeuw 5 en diverse onderwerpen 6. Voor elk tijdvak bestaan er al meerdere mapjes, bijvoorbeeld 2.1 t/m 2.9 voor middeleeuwen. Elke tekst in het mapje heeft weer zijn eigen nummer, bijvoorbeeld 2.3.01 is de eerste tekst in het derde mapje dat over middeleeuwen gaat. Een mapje wordt verspreid zodra er zoveel tekstmateriaal bijeen is, dat het 30 tot 40 bladzijden beslaat.

HOE ERAAN TE KOMEN?

De normale manier om de Historische Teksten te verkrijgen is het nemen van een "abonnement". Lang heeft dat betekend dat een abonné automatisch alle nieuw verschenen mapjes kreeg toegezonden met een rekening van f 1,40 per mapje, vermeerderd met portokosten. Dit systeem leverde een teleurstellend aantal wanbetalers op. Herhaalde aanmaningen blijken weinig effect te sorteren. Meestal blijkt het probleem gelegen te zijn bij zwak funktionerende schooladministraties. Omdat veel kleintjes één groot maken betekent dit een onverantwoorde verliespost voor een service-instituut dat werkt op basis van de materiaal-kostprijs. Jammer voor de grote meerderheid van snelle betalers is er sinds kort een andere vorm van abonnement ingevoerd. Abonné zijn betekent nu: als er nieuwe mapjes verschijnen wordt daarvan aan alle abonné's een aankondiging gestuurd met een rekening. Zodra de betaling binnen gekomen is worden de mapjes toegestuurd. Wie niet reageert wordt uit de abonné lijst geschrapt en blijft in het vervolg onwetend over nieuw verschenen mapjes. Wie zich abonneert krijgt zonder tegenbericht alle tot nu toe verschenen dertig (waarvan één dubbel-mapje) mapjes toegezonden, uiteraard met de rekening (f 43,40 + portokosten).

NABESTELLINGEN EN OVERNAME

Men kan de mapjes ook nabestellen. Een bestelling wordt normaliter binnen veertien dagen verzorgd. Wanneer het bestelde in herdruk is kan de wachttijd ten hoogste één maand bedragen. De rekening wordt meegestuurd.

Het is overigens geoorloofd de teksten, uitsluitend voor intern gebruik in de school, te kopiëren, al is dat in de meeste gevallen duurder dan ze te bestellen.

Presentexemplaren kunnen niet geleverd worden. Dat ligt voor de hand als mapjes tegen kostprijs geleverd worden en kopiëren mogelijk is.

Aanvragen voor abonnement, voor een lijst van onderwerpen, en voor nabestellingen kunnen worden gericht aan: "Sekretariaat Historische Teksten, postbus 482, 's-Hertogenbosch.

VOORBEELDTHEMA ONDERBOUWRAPPORT

Het leerlingendeel van het voorbeeldthema uit het onderbouwrapport, "De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw", is uitgegeven in de Historische Teksten, als mapje 4.5. Het gaat om de bladzijden 151 - 203 van het Onderbouwrapport. Prijs f 1,40 per stuk, vermeerderd met portokosten. Sekretariaat Historische Teksten, Postbus 284, Den Bosch.

DIDACTIEKCONFERENTIES 1977

VAN LEERSTOF TOT LES(SEN) zal het onderwerp zijn van de historisch-didactische conferenties, die de didactiekcommissie van de V.G.N. hoopt te houden in het Sociaal-Cultuur centrum "De Pietersberg" te Oosterbeek.

Aan de hand van het thema:

"De Sovjet Unie onder Stalin en de schoolboeken"

zal onder deskundige leiding een verwerking plaats hebben in groepen.

De data van de twee identieke conferenties zijn

1ste conferentie : 4 en 5 november 1977

2de conferentie : 18 en 19 november 1977

Aankomst vrijdag 15 uur, sluiting zaterdag ca 12 uur

Kosten zijn f 40,-; reiskosten tweede klas worden dank zij subsidie van M.v.O. vergoed.

U kunt zich voor de conferentie opgeven door:

1. een briefkaart te zenden aan de heer P. Doves, Praamstraat 32, Zaandam; vermeld U daarop uw adres, man of vrouw, uw keuze conferentie 1 of 2 en de keuze van de groepsverwerking:
 - als onderwerp voor het centraal schriftelijk eindexamen
 - als thema voor de onderbouw op LBO / MAVO / HAVO of VWO - niveau
2. door f 40,- te storten op postgiro 1561752 t.n.v. de penningmeester van de didactiekcomm. VGN te 's Gravenhage.

Aanmeldingen gaarne z.s.m.; de inschrijving zal in volgorde van betaling plaats hebben.

Zij, die hebben ingeschreven, kunnen in de loop van oktober nadere aanwijzingen en het programma verwachten.

MEDEDELINGEN

LERARENOPLEIDING ZUIDWEST-NEDERLAND 13 december 1976

Aan de vaste commissie voor Onderwijs
van de Tweede Kamer der Staten Generaal
's-Gravenhage

Betreft: voornemen van de minister van Onderwijs en Wetenschappen tot invoering van het vak maatschappijleer aan de Nieuwe Lerarenopleidingen per 1 augustus 1977.

De hoofddocenten aardrijkskunde en geschiedenis der nieuwe lerarenopleiding hebben zich deze week gezamenlijk beraden op berichten in de pers over de voorgenomen invoering van het vak maatschappijleer aan vier van hun instituten per 1 augustus 1977. In de wetenschap dat binnenkort deze zaak ook bij U onderwerp van bespreking zal zijn willen zij U graag tevoren het volgende ter kennis brengen.

De discussie over de inhoud van de vak maatschappijleer, over de afbakening daarvan ten opzichte van de andere sociale vakken, en over de bevoegdheidsregeling duurt al jaren en wij hebben er begrip voor dat de minister op deze punten eindelijk enkele knopen wil doorhakken. Desondanks laat datgene wat tot nu toe over het ministeriële voornemen bekend geworden is een aantal ons regerende vragen open.

1. Een eerste kennisname van het Raamleerplan
 - merkwaardigerwijs is dit niet aan onze instituten toegezonden en bleek evenmin op onze aanvraag bij de staatsdrukkerij onmiddellijk leverbaar, zodat wij via relaties moesten trachten het ter inzage te krijgen — laat een aantal duidelijke overlappingsen zien met doelen in inhouden van de vakken "aardrijkskunde" en "geschiedenis en staatsinrichting". Het zou daarom onzes inziens een ernstige omissie zijn als de introductie van dit Raamleerplan — al dan niet gewijzigd — niet vergezeld zou gaan van een plaatsbepaling in het totaal van een onderwijscurriculum. Welnu, daarover is ons nog niets bekend. In ieder geval zou het in hoge mate wenselijk zijn als het vermoeden van sommigen onzer, dat maatschappijleer in bepaalde soorten onderwijs op den duur in plaats van vakken als aardrijkskunde en geschiedenis moet komen, uit de weg wordt geruimd.
2. In nauwe samenhang met het voorgaande staat het vraagstuk van de bevoegdheid voor het doceren aan de nieuwe lerarenopleiding. Hebben wij de minister goed verstaan als wij begrijpen dat hij deze bevoegdheid slechts wil verlenen aan afgestudeerden in hetzij de sociologie, hetzij de politicologie, hetzij de culturele antropologie? Als dit juist is zou dit een miskenning zijn van de historische en ruimtelijke dimensies die het Raamleerplan in het maatschappijleer-onderwijs wil aanbrengen.
3. Naast de bevoegdheid voor de nieuwe lerarenopleiding vormt de bevoegdheid voor het 2e en 3e graadsgebied van het voortgezet onderwijs een apart probleem. Begrijpen wij weer goed dat deze bevoegdheid in de toekomst alleen gegeven zal worden aan hen die het vak maatschappijleer gestudeerd hebben?
In dat geval moet het probleem onder ogen worden gezien dat aan inmiddels enkele generaties van onze studenten een combinatie van de twee vakken "aardrijkskunde" en "geschiedenis en staatsinrichting" werd aanbevolen als een bij uitstek geschikte vakkencombinatie voor het geven van maatschappijleer.
4. Door de voorgaande punten heen speelt het probleem van de vakkenintegratie. Tot nu toe hebben wij steeds begrepen dat het departement deze integratie wilde bevorderen. Het Raamleerplan zelf onderstreept dit streven door te wijzen op het multidisciplinaire karakter van het vak maatschappijleer. Maar juist de invoering als apart vak zou integendeel wel weer kunnen leiden tot een verdere compartimentering. Het zou dan ook de moeite waard zijn te onderzoeken of het vak maatschappijleer aan de nieuwe lerarenopleiding opgezet zou kunnen worden vanuit of in nauwe relatie met de programma's voor "aardrijkskunde" en/of "geschiedenis en staatsinrichting".

Uit het voorgaande mag niet de conclusie getrokken worden dat wij ons tegen de invoering van het vak zouden willen verzetten. Hoewel er onder ons zijn die het vak overbodig achten mits "aardrijkskunde" en "geschiedenis en staatsinrichting" goed gegeven worden, staat de meerderheid positief tegenover deze invoering of ziet daarin zelfs een ideale mogelijkheid voor een zinvolle combinatie van twee vakken.

Desondanks lijkt ons een invoering per 1 augustus 1977 in hoge mate onverstandig. Onvermijdelijk haastwerk bij de oplossing van organisatorische en programmatistische problemen maakt deze datum uiterst praematuur. Dit geldt nog sterker als men de start wil laten plaatsvinden in nauw overleg met de reeds functionerende sociale vakken.

Wij hopen dan ook dat U uw invloed zult willen aanwenden om een start op zo korte termijn te voorkomen en de vrijkomende bedenktijd te gebruiken voor de door ons aangevoerde vraagpunten.

Onzerzijds hopen wij daardoor gelegenheid te hebben inhoudelijk dieper in te gaan op het gepubliceerde Raamleerplan. Gaarne houden wij ons ook beschikbaar om voor een adequate vertegenwoordiging van de aardrijkskundige en historische component in de te vormen programma-commissie zorg te dragen.

Namens de gezamenlijke hoofddocenten
aardrijkskunde en geschiedenis.

J.H.P.J. van Eijkeren, hoofddocent aardrijkskunde,
ZWN, Delft.

G.A.J. Giezeman, hoofddocent geschiedenis,
ZWN, Delft.

N.J. Maarsen, hoofddocent geschiedenis,
S.O.L. Utrecht.

Correspondentieadres
Z.W.N.
Postbus 2967
Delft

Een afschrift van deze brief is gezonden aan:

- de kerncommissie Raamleerplan Maatschappijleer,
- de directeurs der Nieuwe Lerarenopleidingen,
- de onderwijsredacties van Algemeen Dagblad, NRC Handelsblad, Parool, Trouw, Volkskrant en Vrije Volk,
- de C.M.L. Aardrijkskunde,
- de C.M.L. Geschiedenis,
- het K.N.A.G. en de redactie van "Agora",
- de V.G.N. en de redactie van "Kleio".

BIJSCHOLING voor geschiedenisleraren(essen) met circa 1 à 3 jaar ervaring.

Gedurende drie dagen organiseert de didactiekcommissie van de V.G.N. in het Sociaal-Cultureel centrum "De Pietersberg" te Oosterbeek een seminarium op 10, 11 en 12 augustus.

Tijdens dit seminarium zal door korte inleidingen en groepsverwerking, die gericht zijn op de praktijk van het lesgeven, een didactische bijscholing aangeboden worden.

U kunt zich nog opgeven door een briefkaart te zenden aan

de heer P. Doves, Praamstraat 32, te Zaandam

én door de deelnemersprijs van f 65,— te storten op postgiro 1561752 t.n.v. de penningmeester didactiek te 's-Gravenhage.

Reiskosten 2de klas worden vergoed.

Bij te grote inschrijving zal de volgorde van binnenkomst der aanmeldingen worden aangehouden. Het programma en de overige informatie wordt de deelnemers naderhand toegezonden.

BOEKBESPREKINGEN

N. Brockmeyer, Sociaal-economische geschiedenis van de oudheid (vert. C. Wes-Patoir), de Haan, Bussum 1975 (f 17.50)

Sinds in de tweede helft van de negentiende eeuw ontdekt werd "dat de Grieken niet alleen minnaars van vrijheid, wijsheid en schoonheid, de Romeinen niet alleen soldaten en staatslieden waren, maar dat zij ook hun sociale en economische problemen hadden" (een uitspraak van Viktor Ehrenberg, bij Brockmeyer op p. 11) heeft het wetenschappelijk onderzoek naar die problemen niet stilgestaan. Brockmeyer wil de resultaten van dat onderzoek beknopt samenvatten.

Bij zijn streven naar beknoptheid is de schrijver maar al te zeer geslaagd! Hij geeft in nog geen honderddertig bladzijden een overzicht van de geschiedenis van Griekenland en Roma van 2600 v. Chr. tot en met de late Keizertijd, 'with the politics left out'. Zoveel mogelijk tenminste, dit laatste. "Sociale geschiedenis die van histoire événementielle niets weten wil, faalt", heeft Roorda eens geschreven. Brockmeyer schijnt dit te beseffen, maar zijn poging om, in wel heel kort bestek, van maar liefst drieduizend jaar zowel de sociale en economische problemen te behandelen als een chronologisch geordend overzicht te geven lijkt, mij althans, wat al te overmoedig geweest. Een aanpak als deze maakt nl. het gevaar van simplificatie en omissies levensgroot. Brockmeyer is aan dat gevaar niet ontsnapt. Hij is bovendien soms onnodig slordig. Een enkel voorbeeld. Ons wordt verteld (p.106) dat er sinds de tijd van C. Gracchus voor gezorgd wordt, dat het proletariaat van Rome aan goedkoop graan kan komen. Maar op p. 114 lezen we van gratis graanuitdelingen. Goedkoop graan of gratis graan? De ontwikkeling van goedkoop (Gracchus), goedkoper, nog goedkoper naar gratis (Clodius, pas in 58) blijft onvermeld. Eveneens op p. 114 wordt Pompeius ingedeeld bij de optimaten. Zijn halve waarheden niet soms erger dan onwaarheden? Verder, wat onder optimaten verstaan dient te worden, wordt op p. 111 bekend verondersteld, terwijl op p. 112 de uitleg pas komt. Zo zijn er meer twijfelachtige punten. Kan men werkelijk van het Athene van de 5e eeuw spreken als van een verzorgings- en welvaartsstaat (p.51)? Comitia tributa wordt gebruikt op p. 89 terwijl er concilium plebis moet staan. Bevorderde de aanleg van wegen te land de handel in sterke mate (p.67, 119 en 123)? Wat te denken van de volgende zin: In plaats van op massagoederen richtte het goederenverkeer zich nu hoofdzakelijk op luxeartikelen (p. 124). Wat is het sociaal produkt (p. 129)? Maar het is hier niet de plaats om op alle slakken zout te leggen. Belangrijker, dunkt me, is het volgende.

Brockmeyer is een compiler. Nu kunnen compilatoren nuttig werk doen, als ze de kennis die in andere, minder toegankelijke, literatuur verzameld is, helpen verbreiden. In dat opzicht heeft Brockmeyer wel nuttig werk gedaan, al heeft het er alle schijn van dat hij het zichzelf niet al te moeilijk heeft gemaakt. Het lijkt erop dat zijn compilatiewerk niet zozeer berust op moderne specialistische literatuur als wel op snel verouderende handboeken. Het is b.v. evident dat Brockmeyer zwaar leunt op Rostovtzeffs magistrale werken. Maar van iemand die Rostovtzeffs visie op de antieke economie overneemt kan niet gezegd worden dat hij nieuwe resultaten van het wetenschappelijk onderzoek samenvat! (Vgl. H.W. Pieket "Afscheid van Rostovzeff" in *Lampas* 8 (1975) 267-284 en de in *Kleio* 18 (1977) no 1 aangekondigde bijscholingscursus "Op weg naar een nieuwe Rostovtzeff").

Al met al geen groots, evenmin een oorspronkelijk boek. Het kan niettemin zijn nut hebben (zie boven), mits met de nodige reserve gehanteerd, als het gaat om het toepassen van hedendaagse economische theorieën op de oudheid. Op zichzelf is het verheugend dat de uitgever een goede Nederlandse vertaling op de markt heeft gebracht van een boek over de sociaal-economische geschiedenis van de oudheid. Daarvan mogen er meer volgen.

H.C. Teitler

Magnus Magnusson, De Vikingen (uitg. Leopold, 's-Gravenhage 1975)

Dit werk heeft door de vertaling een wat misleidende titel gekregen. Het engelse origineel heet: *Viking expansion Westwards*, en dat komt overeen met de inhoud van dit erg interessante boek. Het maakt deel uit van een serie *Archeologie*, die in samenwerking met de Engelse uitgeverij The Bodley Head wordt uitgegeven.

De tochten naar en kolonisatie van Engeland, Schotland, Man, Ierland, Faeröerne, IJsland, Groenland en Amerika komen uitvoerig aan bod, maar niet of nauwelijks interne Scandinavische zaken en de oostelijke (Rusland) en zuidelijke (Sicilië) expansie.

Het stereotype beeld dat wij van Vikingen hebben is bepaald niet gunstig: plunderende en brandschattende heidenen. Vele Scandinavische historici en archeologen verdriet dat beeld zeer en zij komen — vaak terecht — met allerlei argumenten aandragen die die zienswijze moeten corrigeren. Dat de bronnen waaruit wij onze kennis plachten te putten eenzijdig zijn ligt voor de hand: slachtoffers zijn weinig geneigd genuanceerd over hun vijanden te schrijven, zelfs monniken niet. Wij kunnen door de afstand in tijd objectiever zijn en een herziening van de klassieke opvatting kan geen kwaad.

Toch raakt Magnusson met zijn verdediging van de Vikingen herhaaldelijk met zichzelf in de knoop. Op p. 10 stelt hij: "Deze diepgewortelde algemene vooroordelen over de Vikingen kunnen rechtstreeks teruggevoerd worden op de lust naar sensatie van geschiedschrijvende monniken, die *af en toe* het slachtoffer waren van de Vikingaanvallen," om dan op p. 21 te vertellen dat Dorestad (dat hij overigens ten onrechte "een zwaar versterkte stad" noemt) *een generatie lang systematisch ieder jaar opnieuw geplunderd werd*. Of dat nu een sensatie geweest is om belust op te zijn? Overigens komen op diezelfde bladzijde woorden als plunderen, aanval e.d. 15 maal voor wat op de volgende pagina culmineert in de volgende conclusie: "Plunderen was een manier van leven geworden."

Alle "goede" zijden van de Vikingen en hun bijdragen tot de Europese beschaving worden nogal zwaar aangezet. Eén voorbeeld: Het gebied in Engeland waar ze tijden land heer en meester geweest zijn — de Danelaw — wordt op grond van het feit dat de Vikingen daar "munten van het Engelse type en gewicht" sloegen "een half verstedelijkte Vikinggemeenschap" genoemd.

Er zijn meer voorbeelden van deze tweeslachtigheden in het boek te vinden, maar over het geheel genomen is het een helder verhaal over het doen en laten van de Vikingen rondom de Noordzee en (vooral) de Atlantische Oceaan. Het begrip archeologie wordt door Magnusson (of door de uitgevers?) gelukkig erg ruim genomen: saga's, toponymie e.d. spelen een even belangrijke rol in het verhaal als bv. de zeer boeiende opgravingen in het hart van Dublin.

De talrijke illustraties zijn goed uitgevoerd en functioneel ten opzichte van de tekst. Een register besluit het boek, maar helaas is een literatuurlijst niet opgenomen, zodat bv. niet de (ook in het Nederlands vertaalde) boeken van Johannes Brønsted en van David M. Wilson vermeld worden voor diegenen die verder op de materie wensen in te gaan.

T.J. Hoekstra

P.G. Bins, Musea en Kerken in Nederland boven de grote rivieren (Utrecht/Antwerpen 1975)

Claudine Chavannes-Mazal, Irina Diakonoff, Katie Heyning en Carel van Tuyll van Serooskerken: Langs oude Zeeuwse Kerken (Baarn 1975) — f 12,50.

Willy H. Metz, Pre- en Protohistorie in Veluws Museum "Nairac" te Barneveld (Barneveld 1975).

H.A. Heidinga, Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand (Barneveld 1976).

R.H.J. Klok, Biessum, een monumentale wierde bij Delfzijl (Bussum/Amersfoort 1971).

R.S. Hulst, Garderen, grafheuvels op de Bergsham (Bussum/Amersfoort 1971).

J.A. Brongers, Vaassen, een akkercomplex uit de IJzertijd (Bussum/Amersfoort 1972).

J.A.J. Vervloet, Marken, een terpenzwerf uit de late Middeleeuwen (Bussum/Amersfoort 1974).

De laatste vier boekjes vormen de delen 1 t/m 4 van de serie Archeologische monumenten in Nederland en kosten f. 3,— per deel.

Gidsen bestaan in vele variaties, van Baedekers tot een vouwblaadje van een plaatselijke VVV. Zeer ongelijk zijn ook de bovenvermelde boekjes, die alle min of meer onder de noemer "gids" gebracht kunnen worden.

Met de bespreking van het werk van *Bins* zijn we snel klaar: een overbodig, onbruikbaar prul. Ten eerste is de beperking "boven de grote rivieren" belachelijk. Ten tweede is de verschaft informatie uiterst curieus verdeeld: van 55 tamelijk willekeurig gekozen kerken (15) en musea (30) wordt een verhaaltje verteld. Bij die 15 kerken blijft het, terwijl van meer dan 200 musea uitsluitend naam, adres, telefoonnummer en openingstijden gegeven worden. Geen enkel woord over wát er in die musea en oudheidkamers te zien is.

De beperkingen die de auteurs van "*Langs oude Zeeuwse kerken*" zich hebben opgelegd zijn zinniger en ze worden in het voorwoord vermeld: alleen kerken van voor de 19e eeuw zijn opgenomen, maar die worden dan ook — aan de hand van een zestal routes — op plezierige en deskundige wijze beschreven en goed geïllustreerd. Iedere in oude architectuur geïnteresseerde bezoeker van Zeeland moet dit boekje bij zich hebben. Of het raadzaam is één route op één dag af te leggen hangt af van iemands uithoudingsvermogen en opnamecapaciteit. Een heel korte historische inleiding, waaruit o.a. zou blijken dat Zeeuws Vlaanderen tot en met de 16e eeuw een deel van het graafschap Vlaanderen

uitmaakte en waarin onverklaard gehanteerde begrippen als "Het Vrije van Sluis" uitgelegd worden, zou welkom geweest zijn.

Gidsen bestaan ook van aparte musea of van delen van hun collectie, en het is plezierig dat het museum *Nairac* in Barneveld een dergelijk schriftuur rijk is m.b.t. de voorwerpen van pre- en protohistorie in zijn bezit. Nog prettiger is het dat het boekje niet een "dorre" opsomming is van tentoongestelde voorwerpen, maar dat de auteur er een lopend verhaal van de Veluwe voorgeschiedenis van heeft gemaakt. Of het plaatsen van vooral de prehistorie van de streek in een groter verband helemaal begrijpelijk is voor een archeologisch niet geschoolde lezer, vraag ik me af. Het boekje is goed geïllustreerd, maar de bijschriften die — helaas achterin — zijn opgenomen zijn soms gruwelijk: trechterbekercultuur-graf en klokbekercultuur-beker zijn woorden onze oosterburen waardig. Als u zich dit tweede deel uit de 'Schaffelaar reeks' aanschaf, koop dan meteen deel drie erbij. Daarin staat het verslag dat *H.A. Heidinga* doet van de opgravingen in het Kootwijkerzand. Het is bijzonder goed leesbaar, juist ook voor de archeologisch niet onderlegde lezer. M.i. een schoolvoorbeeld van goede "popularisering".

Ons land is niet overmatig gezegend met zichtbare archeologische monumenten. Het vrijwel overal ontbreken van natuursteen is daar mede debet aan. Toch zijn er in het landschap vaak genoeg activiteiten van onze voorouders herkenbaar. De vier eerste deeltjes van de serie "Archeologische Monumenten in Nederland" gaan alle over aardophogingen uit geheel verschillende tijden en met geheel verschillende functies.

R.H.J. Klok beschrijft op duidelijke wijze de wierde (terp) van Biessum en geeft daarbij niet alleen veel nauwkeurige informatie over het monument zelf, maar hij plaatst het ook in de bredere context van de ontwikkeling van het Noordelijke kustgebied. De foto's (vooral de luchtopnamen) en kaartjes zijn goed en verhelderend.

Na de hunebedden zijn grafheuvels toch wel de meest bekende en van ouds intrigerende archeologische monumenten. *R.S. Hulst* beschrijft een groep van vijf heuvels bij Garderen en de Veluwe, die reeds in 1935 door van Giffen zijn onderzocht. Na een inleiding over het landschap ter plaatse worden de grafheuvels één voor één behandeld met de (schaarse) daarin gevonden voorwerpen en bijzettingen. Een samenvatting besluit dit enigszins droog geschreven boekje.

Tot de vrijwel onbekende monumenten mogen we de "fossiele" akkercomplexen rekenen. *J.A. Brongers* geeft ons op levendige en stimulerende wijze een inzicht in het ontstaan en gebruik van deze "celtic fields". Na lezing heeft men sterk de neiging naar Vaassen te gaan om te proberen het boerenbedrijf uit de IJzertijd in de geest op te roepen.

Verrassend is eveneens te lezen dat een van de meest bekende Nederlandse toeristenoorden, nl. Marken, een hele zwerm terpen bevat. Ditmaal niet uit oude tijden zoals te Biessum, maar uit de late Middeleeuwen. Evenmin als te Biessum is er archeologisch onderzoek aan de Markense "werwen" gedaan. Des te belangrijker is het dat ze tot beschermde archeologische monumenten verklaard zijn. Een vertaling van dit boekje in (tenminste) het Engels lijkt me erg nuttig ten einde de buitenlandse toerist duidelijk te maken dat er op Marken meer op te merken valt dan alleen klederdrachten en souvenirs. Samenvattend vind ik de "Archeologische Monumenten in Nederland" een belangrijke serie ter informatie van het geïnteresseerde publiek.

T.J. Hoekstra

Johanna Maria van Winter, Van soeter cokene, Unieboek, Bussum 1976, prijs f. 19,50.

Een heruitgave van een aanvankelijk alleen via de brouwerij Grolsch en een aantal Utrechtse boekhandels verkrijgbare verzameling van 52 Romeinse en middeleeuwse recepten, tevoren gepubliceerd in het maandblad *Spiegel Historiael*.

Interessant voor ons lijken mij vooral twee aan de recepten voorafgaande hoofdstukken, gewijd aan respectievelijk de middeleeuwse eetcultuur en feestmalen in vroeger tijden.

In het eerste hoofdstuk wordt verteld hoe de middeleeuwse keuken ontstond uit de laat-Romeinse. Zeer uitgebreid horen wij ook, welke kruiden men in verschillende tijden, op verschillende plaatsen van West-Europa kende en hoe men er aan kwam.

Onze voornaamste informatiebronnen over dit onderwerp, de kookboeken, ontbreken tussen de late oudheid en het begin van de 14e eeuw, waarbij we natuurlijk ook moeten beseffen, dat deze alleen toegankelijk waren voor diegenen, die konden lezen en schrijven; dus de rijken. Men moet hierin dus niet een totaal overzicht van wat de gemiddelde middeleeuwer placht te eten verwachten, al krijgt men toch wel een goed beeld van de totale andere smaak op eetgebied dan tegenwoordig van een bepaalde bevolkingsgroep, alhoewel kookboeken waren alleen voor speciale gelegenheden van speciale

mensen, daarom dan ook het volgende hoofdstuk over feestmalen, waarin ons zo'n veelheid en verscheidenheid aan gerechten en gangen voorgeschoteld wordt, dat je door het lezen alleen al voor dagen genoeg hebt.

Toch blijft het jammer dat we voor de gewone man uit die tijd niet verder komen dan het traditionele beeld van ossen aan het spit en allerhande brijen en koeken als maaltijd.

Bij de recepten wordt duidelijk uitgelegd, waar ze vandaan komen, dan volgt de oorspronkelijke tekst en de vertaling/verwerking van de schrijfster. Het geheel is meer dan voortreffelijk geïllustreerd en geeft zo toch een aardige ingang in een aspectje van het leven van een bepaalde groep uit de middeleeuwen, waarvan je de sfeer ook zelf kunt proeven.

H. Sernee

De stadsrekening van Deventer, ed. G.M. de Meyer, deel IV 1416-1424, H.D. Tjeenk Willink B.V., Groningen 1976. Teksten en documenten onder redactie van de afdeling Middeleeuwen van het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht. Prijs f. 70,—.

Bronnenuitgaven vormen in dubbele zin een spiegel. Zij weerspiegelen enerzijds voor de nauwlettende lezer de periode waarin ze geschreven zijn, vooral als het stadsrekeningen betreft. Anderzijds zijn ze ook een weerspiegeling van de tijd waarin ze uitgegeven en gedrukt worden. Waar vroeger voor een kleine groep rijke belangstellenden luxueuze delen met een prachtige opmaak werden gedrukt, zijn de bronnenpublicaties tegenwoordig — als ze al verschijnen — onder invloed van een klaarblijkelijk stagnerende welvaart meer spartaans geworden.

Het vierde deel van de stadsrekeningen van Deventer is hiervan een voorbeeld. Zoals in de vorige delen zijn de voetnoten beperkt tot de hoogstnodige aantekeningen betreffende correcties en de hand van de schrijver. De inleiding is uitermate summier; belangstellenden moeten maar in het eerste deel kijken. (een werkelijk aardig artikel over 'de menselijke taal van de stadsrekeningen' heeft mevrouw De Meyer overigens geschreven in *Spiegel Historiael* 2 — 1967 — p. 652-656.) In tegenstelling tot vorige delen is een offsetprocédé gevolgd, waarbij de letters van een schrijfmachine afkomstig zijn. Er staan ook veel meer regels op een bladzijde dan voorheen. Het boek bevat twee keer zoveel pagina's als het vorige deel, maar het is wel gebonden, zodat de rij ruggen op de boekenplank ononderbroken blijft.

Men heeft hier een verstandige beslissing genomen. Het is namelijk van groot belang dat de uitgave wordt voortgezet. De reeks rekeningen, in 1884 door Van Doorninck in een andere serie begonnen voortgezet door De Hulu en later door Acquoy, loopt bijna ononderbroken vanaf 1337 en is daardoor in ons land een unicum. Al gaat mijn voorkeur uit naar meer inleiding en commentaar, de bezuiniging kan ik billijken.

D.A. Berents

Johanna Maria van Winter, Ridderschap. Unieboek, Bussum 1976.

De schrijfster stelt in het begin van haar boekje, een heruitgave in verband met het verdwijnen van de fibulareeks van een oorspronkelijk uit 1965 stammend werkje, dat ons beeld van de ridder vaak gevormd wordt in onze jeugd door het lezen van ridderverhalen.

We zien ze daar als bewoners van kastelen, zo nu en dan belegerd door vijanden; het zijn onverschrokken krijgers in tournooien en veldslagen, te paard in een zwaar harnas; in ieder geval van adel met een onbeperkte macht over hun lijfeigenen: een situatie zonder ontwikkeling.

Van Winter wil nu bekijken of er inderdaad geen ontwikkeling was en of we überhaupt wel van de ridderschap als vaste groep mogen spreken, en wat voor mensen daar dan deel van uit maakten.

Zij stelt vervolgens, dat het beeld van de ridder in de vakliteratuur ook grondig aan een nieuwe synthese toe is, maar dat we op dit moment nog niet verder zijn dan enige detailstudies over dit onderwerp, waaronder die van haarzelf, gestoeld op gegevens over de ridderschap in Gelre.

Toen zij zich hiermee bezig hield kwamen er zoveel gegevens aan het licht die niet met het traditionele ridderbeeld overeenkwamen, dat zij ook voor de andere delen van West-Europa eraan is gaan twifelen, rekening houdend natuurlijk met de grote verschillen tussen de verschillende gedeeltes van West-Europa.

In Frankrijk was men van oudsher van mening, dat er vanaf de Karolingische tijd een elite van mannen was, die zich door een bepaalde manier van leven en vechten onderscheidde van de anderen. In de loop van de twaalfde eeuw ging die groep zich sluiten, zodat alleen diegenen, wier voorvaderen

ook ridder geweest waren hiertoe behoorden. Vanaf de dertiende eeuw was iedere edelman in Frankrijk dus ridder en omgekeerd.

In het Duitse Rijk was de situatie in zoverre verschillend, dat ook ministerialen hier ridder konden worden, en wanneer zij zich eenzelfde levenswijze als de adel kunnen veroorloven, gaan zij ook in de adelstand op. Van Winter stelt nu, dat dit laatste in Gelre niet gebeurde en dat adel en ministerialiteit daar tot het einde van de middeleeuwen gescheiden groepen bleven, alhoewel zij wel samen de ridderschap vormden.

Zij vraagt zich nu af, of dit ook niet voor andere delen van het Duitse rijk zou gelden, want waarom zou Gelre een geïsoleerde plaats hebben binnen dat rijk.

Op grond van voornamelijk literaire bronnen stelt zij nu, dat er niet altijd een ridderschap bestaan heeft, maar dat deze langzaam ontstaan is in de loop van de twaalfde eeuw en dat deze groep voor 1225 voornamelijk uit dienaren of ministerialen bestond. Pas daarna voelde de adel gegrepen door de verbreiding van de ridderidealen door troubadours en minstrelen en ook de rol die de ridders bij de kruistochten speelden zich ook geroepen tot deze groep. Ridder-zijn ging nu de gevoelswaarde krijgen van alwat dapper, edelmoedig, voornaam en hoofs was. In feite liep de ridderschap dus dwars door de standen heen, omdat zowel vrijen als onvrijen ertoe behoorden.

Vrij uitvoerig beschrijft zij vervolgens de ridderidealen: dienst aan heer, kerk en christenheid, en de vrouw.

Ook signaleert zij een ontwikkeling binnen de ridderschap van een aanvankelijk open groep voor iedereen die zich paard, wapens en uitrusting kon veroorloven naar een voor nieuwkomers afgesloten groep, zoals ze dat was in het begin van de zestiende eeuw. Erg kort gaat zij maar in op behuizing, feesten en toernooien, jachtpartijen en hun leefwijze, omdat zij beweert, dat er te weinig bekend is over de ridderschap als aparte groep in dezen.

Jammer is het, dat er in de tijdsspannen tussen het verschijnen van de eerste en de tweede druk van dit boekje blijkbaar geen nieuwe gegevens over dit onderwerp bijgekomen zijn.

Voor middelbare scholieren tenslotte lijkt "Ridderschap" mij zeker geen gemakkelijk boekje, omdat de schrijfster, alhoewel zij vrij duidelijk haar theses uiteenzet, toch vrij veel bekend veronderstelt. Bovendien lijkt het onderwerp mij voor de gemiddelde leerling nogal iets abstracts, waarbij hij zich weinig kan voorstellen.

Het geheel is overigens wel met mate, maar zinvol geïllustreerd.

H. Sernee

H. van Werveke, Een Vlaamse graaf van Europees formaat: Filips van de Elzas, Fibula - Van Dishoeck, Haarlem, 1976. Prijs f. 17,90.

De auteur heeft ernaar gestreefd, om in deze biografie op heldere en voor een ieder begrijpelijke wijze de verschillende aspecten te belichten van één van Europa's grootste vorsten uit de twaalfde eeuw, Filips van de Elzas (1157-1191). Deze behoorde tot een van oorsprong uitheems gravengeslacht, dat in 1128 in Vlaanderen aan de macht was gekomen in de persoon van Filips' vader Diederik, nadat de toenmalige graaf, Karel de Goede, in conflict was geraakt met de invloedrijke familie van de Erembouds en dit met de dood had moeten bekopen.

Hoewel de Elzassers betrekkelijk kort het bewind hebben gevoerd — Filips was de laatste Vlaamse graaf uit dit geslacht — voltrokken zich tijdens hun regering belangrijke veranderingen in dit vorstendom. Een nieuw tijdperk brak aan, waarin de steden en de geldeconomie meer bepalend waren voor de loop der gebeurtenissen dan de adel en de feodale verhoudingen. De wijze waarop Diederik van de Elzas aan de macht kwam, was hiervoor symptomatisch. De Franse koning, tevens leenheer van Vlaanderen, stelde na de moord op Karel de Goede als opvolger Willem Clito voor. Deze kandidaat kon zich echter niet verheugen in de gunst van de steden en moest het daardoor afleggen tegen Diederik, die wel door de burgerij werd gesteund.

Tegen deze achtergrond van structurele veranderingen moet het optreden van Filips worden beschouwd. Hij behoort niet, aldus Van Werveke, tot de enkelingen die op spectaculaire wijze in het wereldgebeuren ingriepen, maar tot de bont geschakeerde groep van figuren van geringer formaat die de gang der historie *helpen* bepalen. De auteur gaat na, aan welke wendingen Filips heeft bijgedragen, door de verschillende aspecten van zijn optreden in afzonderlijke hoofdstukken te belichten. Zo maakt de lezer kennis met Filips als bestuurder, als krijgsman, als kruisvaarder, als beschermheer van de kerk, als rechtbedeler en als geletterde. Tenslotte wordt ook een poging ondernomen zijn karakter in grote lijnen te schilderen en wordt in het laatste hoofdstuk de balans van zijn regeringsperiode opgemaakt. Voor Van Werveke is Filips vooral de man geweest die met zijn tijd wist mee te gaan, die oog had voor

het nieuwe, het efficiënte en het rationele en dat op doelmatige wijze in de praktijk wist te verwezenlijken. Onder zijn bewind werd de feodale burggraaf vervangen door de baljuw, een moderne ambtenaar die een salaris genoot en daardoor veel beter in toom gehouden kon worden. De graaf zorgde voor een uniform recht voor de grote Vlaamse steden, waarmee hij tevens zijn persoonlijke invloed op het stedelijke bestuur vergrootte. Daarnaast ziet men hem een bewuste economische politiek voeren: de stichting van nieuwe havensteden zoals Grevelingen en Nieuwpoort, de verlening van ontheffing van tolgeden en de zorg voor grotere rechtszekerheid van kooplieden die buiten Vlaanderen opereerden.

Degenen die kennis hebben genomen van Van Wervekes vroegere publikatie *Het beeld van Filips van de Elzas*, voor het eerst verschenen in *Weerklank op het werk van Jan Romein* in 1953 (later herdrukt in *Langs Clio's paden*), zullen de wezenlijke trekken van het daarin geschilderde graveportret herkennen in de hier besproken biografie. De boekvorm bood de auteur de gelegenheid de beknopte schetsen wat meer uit te werken en enige nieuwe aspecten toe te voegen. Het is echter jammer, dat bij deze uitwerking de structurele problemen en fundamentele tendenties die in de twaalfde-eeuwse geschiedenis van West Europa in het algemeen en in die van Vlaanderen in het bijzonder zichtbaar zijn, op sommige punten onderbelicht zijn gebleven. Zo ontbreekt bv. een helder beeld van de Vlaamse buitenlandse politiek onder Filips. Wel vindt men de belangrijke feiten dienaangaande vervlochten in het chronologisch overzicht van zijn levensloop, waaraan een apart hoofdstuk is gewijd. Het zou de duidelijkheid wellicht ten goede zijn gekomen, indien de politiek ten opzichte van de Lotharingse gebieden (Kamerik, Henegouwen, Brabant, Holland) afzonderlijk was behandeld, evenals de Vlaamse positie in het spanningsveld Engeland-Frankrijk. Bij een dergelijke compositie zou waarschijnlijk vanzelf de vraag, in hoeverre Filips de politieke gedragslijn van zijn vader in beide expansierichtingen heeft voortgezet of verlaten, meer tot haar recht zijn gekomen. Bovendien zou er dan wat meer ruimte zijn geweest, om — voorzover van belang — de voorgeschiedenis te schetsen die de relaties van Vlaanderen met de naburige vorstendommen heeft bepaald. Bijvoorbeeld: de politieke betekenis van het huwelijk dat Filips' zuster Margaretha in 1169 sloot met de erfprins van Henegouwen, de latere Boudewijn V, wordt pas goed duidelijk, wanneer men dit beschouwt tegen de achtergrond van de overwegend vijandige verhoudingen tussen beide vorstendommen sinds de slag bij Kassel in 1071.

Een ander punt dat weinig aandacht krijgt, is de betekenis van de in de twaalfde eeuw steeds belangrijker wordende geldeconomie voor het grafelijk bestuur. Wel wordt, zoals reeds is opgemerkt, de economische politiek van Filips behandeld. Echter, wil een vorst kunnen regeren, dan zijn daarvoor inkomsten en een bestuursapparaat nodig. Beide worden uiterst summier behandeld. Met name mist men de resultaten van het vergelijkend onderzoek van Lyon en Verhulst naar de financiële instellingen in noord-west Europa, waarin een aanzienlijke plaats is ingeruimd voor het twaalfde-eeuwse Vlaanderen. Onbeantwoord blijven dan ook actuele vragen als: hoe waren de inkomsten van de vorst opgebouwd, in welke mate speelde het geld daarbij een rol en in hoeverre voldeden de onderdanen hun verplichtingen in natura, hoe belangrijk waren onder Filips' regering de inkomsten uit domaniale goederen in verhouding tot die uit nieuwere bronnen, zoals tollën en speciale belastingen. Nu heeft een vorst weinig aan inkomstenbronnen, als de middelen uiteindelijk niet op behoorlijke wijze in zijn schatkist terecht komen. Lyon en Verhulst laten in hun studie zien, hoe in dit opzicht juist in de tweede helft van de twaalfde eeuw grotere doelmatigheid werd bereikt. Filips wist door reorganisatie van het financiële systeem een veel betere controle uit te oefenen. Tenslotte nog een opmerking betreffende de technische verzorging van dit boekwerk. Het is spijtig, dat in dit geval niet de goede traditie der Fibula-uitgaven is voortgezet, waardoor aan deze wetenschappelijke studie een register ontbreekt.

Deze kritische kanttekeningen doen echter niets af aan het feit, dat Van Wervekes biografie op geslaagde wijze een lacune vult in de thans nog steeds betrekkelijk schaarse Nederlandstalige historische literatuur over de Middeleeuwen.

L. Breure

Literatuur:

- Buntinx, J., De instellingen van de vorstendommen tot het einde van de twaalfde eeuw, *A.G.N.* II, hfdst. 6.1, 6.7, 6.8, 6.9; p. 134-139, 154-166.
Dhondt, J., Vlaanderen onder het Huis van de Elzas, *ibidem*, hfdst. 5; p. 118-133.
Lyon, B., Verhulst, A., *Medieval finance. A Comparison of Financial Institutions in Northwestern Europe*, Brugge, 1967.
Van Werveke, H., Het beeld van Filips van de Elzas, *Weerklank op het werk van Jan Romein*, Amsterdam, Antwerpen, 1953 (herdrukt in: H. van Werveke, *Langs Clio's paden*, Burge, 1969, p. 9-21).

George R. Marek, De val van de adelaars. De ondergang van het Huis Habsburg, Elsevier 1975 (oorspr. The Eagles Die, Harper & Row 1974), prijs f. 32,50.

Het laat zich in elk geval vlot lezen, dit boek waaraan de Nederlandse uitgever zo'n misleidende ondertitel heeft toegevoegd. In feite gaat het hier om een biografie van de keizerlijke echtelieden Elisabeth — beter bekend als Sissi — en Franz Joseph, en het eindigt dan ook met de dood van laatstgenoemde. De journalistieke stijl verhult niet dat het een puur ouderwets boek is, waarin de wereld blijkt te bestaan uit slagvelden, conferentietafels en vooral paleisvertrekken. Gewone stervelingen figureren schilderachtig als heetgebakerde Hongaarse baronnen of taartjesetende Weense toneelspelers. Het gewone volk is voor Marek een massa die hij vergeefs in generaliserende typetjes poogt te vangen. Sociale en economische processen negeert hij; politiek is teruggebracht tot driftig nationalisme en noodlotsfilosofie. Zijn beweringen over toestanden en gebeurtenissen buiten de Hofburg doen het ergste vrezen over zijn schoolopleiding, de geleerd-doenerige Duitse en Franse citaten ten spijt. Laten we het niet aanrekenen dat hij de naam van Hus fout spelt (p. 212) en Bosnische soldaten een bloempothoed opzet in plaats van een fez (p. 245); ook niet dat hij Servië de Balkanoorlog exact een jaar te laat doet beginnen (p. 255), nadat dit land al Scutari zou hebben bezet (p. 292, het was Montenegro). Erger wordt het als hij Oostenrijk zonder bondgenoten tegen Pruisen laat vechten (p. 111), de Brits-Russische verzoening na 1908 laat plaatsvinden (p. 248) en Garibaldi met zijn Duizend naar het zuiden ziet marcheren (p. 91).

Zeer gedetailleerd en anecdotisch wordt daarentegen het doen en laten van gekroonde hoofden beschreven. Als Marek het drama van Mayerling, de moord op Elisabeth, de aanslag in Serajewo beschrijft trekt hij alle registers open en bespaart de lezer niets. Vermoedelijk heeft Marek rijkelijk geput uit roddelmemories en boulevardkrantenleggers, maar dit valt niet te constateren omdat hij — of Elsevier — niet aan systematische bronvermelding doet. Hoe dan ook, de damesbladen hebben weer maanden stof voor feuilletons.

Met dit al is de auteur nog niet volledig recht gedaan, want hij bedrijft ook psychologie. Daarbij is Freud zijn grote voorbeeld, die hij dan ook te pas en te onpas ten tonele voert. Scherpzinnig analyseert Marek zijn sujetten; ontbreekt het geschreven woord dan kan hij het als wijlen Lombroso ook aan de hand van portretten (bijv. p. 46). De resultaten zijn verrassend. Wie wist dat Viktor Adler leed aan 'verwongen psychische afwijkingen' (p. 167), of dat de militarisering na 1900 ontstond door de terugkeer naar een jeugdliefde van Franz Joseph (p. 242)?

Dat laatste leidt dan naar Mareks grootste surprise: een nieuwe visie op de Kriegsschuldfrage! We kunnen onze studies en bronnenuitgaven wel terzijde schuiven, want de hele wereldoorlog blijkt het gevolg van de luimen van Franz Joseph (p. 278). En het leek nog wel zo'n sympathieke oude baas. Maar het in 1971 in de V.S. opgedoken typescript van de Weense journalist Kanner leert ons wel beter, dus dat weten we dan ook weer.

Nog enkele opmerkingen over de vertaling. Mevrouw Spaans is geheel in de stijl van de auteur gebleven: vlot, oppervlakkig en met enkele opvallende missers. Zo ziet zij Albanië voor een 'zeewering' aan (p. 266) en scheldt zij het Künstlerhaus uit voor 'Artiestenhuis' (p. 123). Soms is zij gemakzuchtig, zoals bij de vermelding dat 25 florijnen de waarde van 50 dollar vertegenwoordigen (p. 121).

Tot slot een advies voor aspirant-lezers: prent uzelf in dat u een roman in handen hebt, ga languit op de divan liggen en zorg voor een doos fondantjes onder handbereik.

Gorrit Goslinga.

L. de Jong, Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog, deel 7 van mei 1943 tot juni 1944, 1.338 blz., Staatsdrukkerij 's-Gravenhage 1976.

Dit boek, verdeeld over twee delen, begint na de meistakingen in 1943 toen de Duitsers het voormalige Nederlandse leger in krijgsgevangenschap wilden terugvoeren en eindigt aan de vooravond van de geallieerde invasie in Normandië.

De auteur geeft in het eerste hoofdstuk een gedocumenteerd overzicht van de uitbuiting van ons land door de bezetter. Terecht geeft hij aan dit gedeelte, dat 260 pag. omvat, de titel "Verarmend Nederland". Hij gaat uit van een terechtwijzing van Goering aan alle Reichskommissare, onder wie Seyss Inquart, van begin augustus 1942. Hieruit moet geciteerd worden: "In elk van de bezette gebieden zie ik volgevreten mensen en onder ons eigen volk heerst honger. U bent daar bij God niet naar toegestuurd om te werken voor het wel en wee van de aan u toevertrouwde volkeren, maar om er het uiterste uit te halen opdat het Duitse volk kan leven . . . In het Ruhrgebied zijn zeer zware aanvallen op Duitse steden gedaan . . . Voor de poort van het Ruhrgebied ligt het rijke Nederland. Het zou mo-

menteel veel meer groente naar dit geteisterde gebied kunnen sturen dan het heeft gedaan. Wat de heren Nederlanders daarvan denken laat mij onverschillig. Het zou misschien helemaal niet zo gek zijn, als de Nederlandse bevolking in haar weerstandsvermogen buitengewoon verzwakt zou worden: want zij zijn toch niets anders dan alleen een volk van verraders van onze zaak . . . Als het zo zwak is, dan zal het ook geen revolutie maken op het ogenblik dat wij eens in de rug zullen worden bedreigd" (pag. 10, 11).

Onbekend is hoe de rijkskommissaris hierop reageerde, maar hij moest rekening met deze gedachtegang houden.

Een jaar later kreeg hij van Goering een brandbrief, waaruit ik het volgende aanhaal: "Als gevolg van de vijandelijke terreuraanvallen op de burgerbevolking in Duitsland heeft de Führer de volgende beslissing genomen. In de toekomst moet ter vervanging van de door vijandelijke terreuraanvallen vernietigde zaken zoals o.a. goederen voor woninginrichting, meubelen, huisraad, linnengoed, kleding, enz., openbaar en privé bezit van de vijand in de bezette gebieden onverbiddelijk worden gevorderd . . . Zeer in het bijzonder springt als in geen ander bezet gebied de houding van de Nederlandse bevolking in het oog, die op onverholen en kwaadaardige wijze haar leedvermaak toont over de uitwerking van de terreuraanvallen op het Ruhrgebied . . . Ik verzoek u daarom, juist in Nederland de verordening onverbiddelijk en, zo nodig, met de grootste scherpste uit te voeren" (pag. 55, 56).

In aansluiting hierop geeft de schrijver een uitvoerige uiteenzetting van het leegroven van Nederland vordering van grondstoffenvoorraden, metalen, textielgoederen, huishoudelijke artikelen, personen- en vrachtauto's, enz. De bevolking moest het met steeds minder calorïen doen.

De lezer moet door de rijstebrijberg heen, wanneer hij echter doorzet, krijgt hij een verrassend beeld van het geheel in de uitstekende samenvatting (pag. 260 tot 270).

Uitvoerig gaat de auteur in op de Jodenvervolgingen. De bezetter had op 1 oktober 1943 reeds ruim 100.000 Nederlandse Joden in handen, van wie reeds negentig duizend waren gedeporteerd, maar duizenden moesten, tijdens de derde fase van de deportatie, nog volgen.

Na de meistakingen had Rauter een offensief tegen de haarden van het Nederlandse verzet geopend. Vervolging van onderduikers, waarvan De Jong het aantal in het begin van 1944 schat op ruim honderd duizend, begon, maar hoeveel slachtoffers ook vielen, "Rauters offensief was mislukt" zegt de schrijver op pag. 663. In dit verband is ook van belang hetgeen hij in het tiende hoofdstuk schrijft over de N.S.B. en de S.S., waardoor ook de "Silbertanne" moorden ter sprake kunnen komen.

Diep gaat de schrijver in op de illegaliteit. Het geheel is een indrukwekkend verhaal geworden. Het vergt voor de lezer wel een groot doorzettingsvermogen, want hij maakt kennis met vele vage groepjes en groepen. Dit is echter onvermijdelijk, want de illegaliteit kwam voort uit de arbeid van vele individuele voortrekkers. Deze groepen werkten vaak langs elkaar heen, ja zelfs wel tegen elkaar in. Het ging er af en toe op lijken, dat er enkele concentraties tegenover elkaar zouden komen te staan. Gelukkig bleef ons land bewaard voor deze ontwikkeling, die in een land als Joego-Slavië tot zoveel onverkroppelijke gebeurtenissen aanleiding gaf. Een goed samenvattend verslag wordt aangetroffen op pag. 988 tot 993, waarna de auteur een lezenswaardige uiteenzetting geeft over de begrippen verzet en illegaliteit (pag. 995 tot 1006).

Interessant zijn ook de mededelingen betreffende de toekomstverwachtingen binnen de verschillende groeperingen. Moest de oude toestand, de oude tijd, terugkeren of moest er een nieuwe maatschappij, ook op politiek gebied, uit de baaierd te voorschijn komen?

Op pag. 1046 vat De Jong de betekenis van de illegaliteit als volgt samen: "Zij heeft, om te beginnen, een reële bijdrage geleverd tot de overwinning op Duitsland. Zij heeft bewerkstelligd dat de arbeidskracht van enkele honderdduizenden onderduikers aan Duitsland onthouden werd; zij heeft, zij het in bescheiden mate, materiële schade toegebracht aan het in de Duitse oorlogseconomie ingeschakelde Nederlandse vervoer en productie apparaat; zij heeft ver over de duizend geallieerde militairen naar hun basis helpen terugkeren; zij heeft de geallieerde militaire leiders in toenemende mate een beeld gegeven van wat hier te lande aan Duitse militaire krachten aanwezig was; zij heeft daarenboven vele duizenden mensenlevens gered, die de vijand wilde vernietigen. Maar er is meer: de illegaliteit heeft invloed gehad op het moreel van de bezetter, op het moreel van Duitslands tegenstanders en het moreel van het Nederlandse volk".

Tenslotte moet ik nog wijzen op het belangrijke elfde hoofdstuk (pag. 1234 tot 1329), waarin een verantwoord overzicht wordt gegeven van de oorlogsgebeurtenissen, de voorbereiding tot en de Duitse verdedigingsmaatregelen tegen de invasie op D-Day.

Degene, speciaal de geschiedenisleraar, die het gehele boek heeft gelezen zal het werk met een gevoel, dat hij een behoorlijk inzicht heeft gekregen in een zeer belangrijke periode uit de geschiedenis van Nederland tijdens de Duitse bezetting, uit handen leggen.

Dr. J. Verseput.

B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894). Met een nieuw register en een biografische schets (Amsterdam: Van Gennep, 1976, 2 delen, LXV+809 blz., f. 28,50).

In 1894 publiceerde B. Bymholt het hierin vermelde werk over de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland van 1864 (stichting van de Eerste Internationale) tot 1891 (het Internationaal Socialistische Congres in Brussel, dat de stoot gaf tot de oprichting van het N.A.S.). Bymholt geeft trouwens meer dan hij in zijn titel belooft. Naast de Nederlandse gang van zaken geeft hij overeenkomstig zijn internationalistische gezindheid in afzonderlijke paragrafen informatie over de internationale en over de Belgische beweging in die jaren.

Ieder die zich met de geschiedenis van ca 1870 tot ca 1890 heeft beziggehouden, zal het betreurd hebben, dat 'Bymholt' zo moeilijk antiquarisch te krijgen was. Want hij is onmisbaar. Deze onderwijzer, die toen hij dit boek schreef, anarchist was, later lid van de SDAP en religieus socialist werd, heeft niet een geschiedverhaal geschreven, dat hoogstwaarschijnlijk al lang en breed verouderd zou zijn geweest, maar een *kroniek* waarin hij een duizelingwekkende hoeveelheid feiten en feitjes m.b.t. gebeurtenissen, personen, geschriften etc. uit de arbeidersbeweging van jaar tot jaar vermeldt. 'Bymholt is — nogmaals — onmisbaar. Het stemt daarom tot dankbaarheid, dat de dames Campfens en Welcker van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam een integrale herdruk hebben bezorgd, met een nieuw personen- en zakenregister, een biografische schets van de auteur en vermelding van bronnen, literatuur en de voornaamste publicaties van Bymholt.

Men zou zo zeggen, dat een dergelijk geschrift weliswaar zeer nuttig, maar ongetwijfeld uiterst saai zal zijn. Niets daarvan! De details zijn zó concreet en vaak zó schilderachtig, dat men erin blijft snuffelen. Leraren die hun betoog willen illustreren of opdrachten moeten ontwerpen, zullen zeker iets van hun gading vinden in deze twee keurig uitgegeven delen.

C. Offringa

Dr. Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, dl. 1 (1919-1945) Utrecht/Antwerpen 1976, prijs f. 37,50 (paperback f. 29,50).

Op 14 september 1925, de dag waarop Amsterdam zijn 650e jarig bestaan vierde, sloot H. Brugmans zijn *Geschiedenis van Amsterdam* af. Het 700-jarig bestaan als stad was de kant en klare aanleiding om de zedelijke geschiedenis opnieuw uit te geven. Richter Roegholt nam het initiatief om de laatste vijftig jaar te beschrijven. Maar Amsterdam in de 20e eeuw kan niet bedoeld zijn als het vervolg op Brugmans *Geschiedenis*. Daarvoor verschilt de opzet te veel. Dit verschil ziet men duidelijk wanneer men de twee naast elkaar legt. Beiden behandelen de periode 1919-1925. Besteedt Brugmans vijf regels aan de benoeming van Burgemeester Willem de Vlucht, Roegholt geeft een gedetailleerd verslag van drie bladzijden. Dit enkele voorbeeld is kenmerkend voor Roegholts benadering. Amsterdam in de 20e eeuw is een doorlopend, goed geschreven relaas van die personen, die in het amsterdamse wereldje een publieke rol hebben gespeeld. Van Arie Keppler, de directeur van Publieke Werken en zwager van Wibaut, tot het 'sjabbesjochie' Wilms Vloet, handelaar in ruwe tabak (N.B. voor niet-amsterdammers: een sjabbesjochie is een jongen die kleine huiselijke diensten verleende bij de joden thuis op de sjabbath).

Met deze persoonsgerichte benadering speelt Richter Roegholt in op het onbevredigbare verlangen naar verhalen over bekende personen in Amsterdam. Een typies staaltje geeft hij hiervan, als hij het niet kan laten om te vertellen, dat bij het 700-jarig bestaan er "litteraire rondvaarten (plaatsvonden) . . . , waarbij het publiek de woningen aangewezen kreeg van schrijvers, acteurs, tv-persoonlijkheden, society-figuren, tekenaars en zelfs voetballers" (p. 186). In deze traditie van nieuwsgierigheid past het boek voortreffelijk. Zelfs de onderwerpen, die behandeld worden, stemmen overeen met de gekozen benaderingswijze. De stedelijke architectuur, stadsontwikkeling, de plannen van publieke werken, de jodenbuurt en de laatste oorlog trekken nog steeds een niet-aflatende belangstelling en bemoeizucht. Daarnaast krijgt het litteraire leven ruime aandacht, zoals te verwachten was. Door deze interesse voor architectuur en de andere kunsten krijgt de kulturele kant van de hoofdstad een grotere nadruk dan de sociale ontwikkeling van de bewoners. Door de gekozen benadering en de daarbij passende onderwerpen werd 'Amsterdam in de 20e eeuw' een onderhoudend verhaal over een plannenmakende, onbestuurde en haast onbestuurbare stad van regenten en rebellen, waar je mensen moet kennen om er echt bij te horen. Kortom een kroniek in amsterdamse stijl.

H. Peters.

G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1972; Grote Fibula Serie 2; 198 blz., f. 19,50).

Terecht erkent de schrijver, medisch historicus, hoogleraar aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, dat de titel van zijn boek verwachtingen wekt waaraan niet voldaan wordt. Het is "geen wezenlijke geschiedenis van onze vaderlandse geneeskunde, doch slechts een vrij ruwe schets daarvan". Die laatste kwalificatie is echter weer te bescheiden. Lindeboom geeft in dit boek een schat van gegevens, die getuigenis afleggen van een encyclopedische kennis van personen en geschriften uit de vaderlandse medische geschiedenis.

Daar de ontwikkeling van de medische wetenschap inderdaad summier wordt weergegeven en helaas niet in een breder wetenschapshistorisch kader wordt geplaatst, heeft het boek het karakter gekregen van een eerste oriëntatie op dit terrein in de vorm van een kleurige optocht van zaken en personen.

Of de "jeugdige, in het vaderlands verleden belangstellende lezers, die niet beslist medisch onderlegden behoeften te zijn", die de auteur bij het schrijven voor ogen had, zijn meest geschikte lezerskring vormen, waag ik te betwijfelen, al zullen de talrijke voortreffelijk gekozen illustraties ongetwijfeld de aandacht gevangen houden. Het boek lijkt mij echter in de eerste plaats geschikt als inleiding, mede door zijn vele biografische gegevens en de bibliografie achterin. Als zodanig hoort het thuis in de boekerij van iedere historicus die zich voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis interesseert.

C. Offringa

Dr. H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland, in het kader van zijn tijd*, 2 dln., Wereldvenster, Baarn 1976, prijs f. 37,50.

Dr. H. de Vos (geb. 1896) was hervormd predikant en hoogleraar te Groningen in de ethiek en de wijsbegeerte van de godsdienst. Bovendien was hij van jongs af aan opgegroeid in de socialistische beweging. Het boek is ontstaan, toen een aantal jonge PvdA-ers De Vos vragen stelde over de geschiedenis van de SDAP en deze daarvan een overzicht samenstelde in stencil-vorm; op veler verzoek heeft hij dat overzicht omgewerkt tot een boek van $\pm$ 500 bladzijden. Dit laatste nu had hij beter niet kunnen doen, want het resultaat kan beslist geen aanwinst worden genoemd in de literatuur over de arbeidersbeweging in Nederland. Ook als men in aanmerking neemt dat het hier gaat om een populariserend werk zonder wetenschappelijke pretentie moet men tot die konklusie komen — de aanprijzing van de uitgever op de achterflap: "een standaardwerk over het socialisme in Nederland" krijgt in dit licht een onbedoelde ironische ondertoon.

Ten eerste ontbreken in het boek voetnoten en literatuurvermelding, zodat we niet weten waar de schrijver zijn verhaal op baseert; dit is des te ernstiger, omdat het vermoeden gewettigd lijkt, dat hij geen enkel gebruik heeft gemaakt van recente literatuur. Zo stelt hij het begin van de industrialisatie in Nederland rond 1865 (I,29), daarbij het werk van J.A. de Jonge negerend, die 1895 aanhield; deze late industrialisatie verklaart het anarchistisch-utopische karakter van de eerste socialistische beweging ten dele. De Vos neemt zonder kritiek en in versimpelde vorm de these van Weber over het verband tussen de protestantse ethiek en de opkomst van een kapitalistische geest over; in de moderne literatuur vindt men deze nog nauwelijks, laat staan in deze vorm (I,53). Als hij een klassenindeling maakt voor de tijd rond 1850, werkt hij met puur subjectieve criteria en gaat hij voorbij aan alle recente pogingen het beeld van de tijdgenoten te koppelen aan meer objectieve, economische criteria (I,37).

Een tweede bezwaar van ernstige aard betreft De Vos' geschiedsopvatting. Zonder dat expliciet te vermelden blijkt hij uit te gaan van de onveranderlijkheid van de mens en van de opvatting dat de menselijke ideeën de geschiedenis bepalen. Zo worden herhaaldelijk (bijv. I,17,26) verschijnselen of daden "verklaard" met de opmerking "gezien de aard van de mens" of de eeuwige "hardleersheid van de mens" (I,121; deze hardleersheid "verklaart" waarom Hitler een tweefrontenoorlog begon terwijl die Duitsland al in de eerste wereldoorlog een nederlaag had bezorgd). De Vos beschrijft het socialisme als een "sociaal-politieke stroming" die sterk de nadruk legt op de aard van de mens als gemeenschapswezen" (I,11) en dus niet als een uitging op politiek gebied van de emancipatiestrijd van een bepaalde klasse in een bepaald historisch tijdperk. Dit blijkt zonneklaar uit de motivatie die hij op I,29 geeft om zijn behandeling van het socialisme te beginnen met een beschrijving van de toestand van de arbeiders: omdat het socialisme nu eenmaal een arbeidersbeweging was, kan men om zo'n beschrijving niet heen. Anarchisten zijn mensen "die uit de droom leven" (I,87), terwijl de tegenstelling in de SDAP na 1900 tussen marxisten en revisionisten er voor De Vos een is tussen idealisten en realisten (I,97,98) enz. Kortom: de geschiedenis is het optreden van een aantal acteurs met vaste rollen (karaktereigenschap-

pen) tegen telkens, door de eeuwen heen wisselende decors; De Vos spreekt dan ook eigenlijk niet over het socialisme, maar over "de mens" — zijn beroep verloochent zich niet. Vandaar ook dat de hele sociaal-economische ontwikkeling van Nederland in zijn boek eigenlijk geen rol speelt. De ondertitel van het boek "in het kader van zijn tijd" betekent dan ook niet, dat hij in de diepte naar verklaringen zoekt voor de door hem behandelde verschijnselen, maar dat hij zijn verhaal alleen maar in de breedte laat uitdijen, zonder daarmee het socialisme in Nederland wezenlijk beter te verklaren; vooral deel II lijdt daaronder.

De derde categorie bezwaren betreft het grote aantal onbegrijpelijke slordigheden. Een aantal voorbeelden volgt hier. Engels stierf in 1895 en niet in 1883 (I,18 — dit is het sterfjaar van Marx). De mensjewieken in Rusland ontleenden hun naam niet aan hun meerderheidspositie binnen de RSDAP, maar aan het feit dat ze op het scheuringscongres van 1902 juist in de minderheid waren (I,140 — mensjewiki betekent: "minderheidsmensen", i.t.t. bolsjewiki). De "2½e Internationale" probeerde niet tussen de 1e en 2e Internationale te bemiddelen, maar natuurlijk tussen de 2e en 3e (I,149). Edo Fimmen wordt steeds Timmen genoemd (I,237 e.v.). De Hongaarse opstand vond geen weerklank in Polen in 1956, maar juist het omgekeerde gebeurde: de Poolse opstand was er eerst en leidde ook tot demonstraties in Boedapest (II,18). De Parijse Accorden over Vietnam dateren niet van 1974, maar van 1973 (II,95). De breuk tussen China en de Sovjet-Unie in 1963 leidde niet tot een toenadering tussen de SU en de VS, maar werd onder andere juist daardoor veroorzaakt: China verwierp die toenadering door de SU (II,98). Ook treffen we veel onvolledigheden aan: op I,80 worden twee uitspraken over Domela Nieuwenhuis aangekondigd, maar er volgt er maar één; op I,76 wordt de juiste kijk van Cornelissen geprezen zonder vermelding waarom die kijk dan zo juist was enz. Het boek wekt de indruk in het geheel niet gecorrigeerd te zijn; er zijn tientallen van dergelijke vergissingen te vinden. Ten vierde moet de partijdigheid van De Vos genoemd worden. Zijn anti-communisme blijkt bijv. uit zijn versie van de Koude Oorlog en de Marshall-hulp (II,10,16). Verder blijft zijn beschrijving van de politiek van de PvdA een vage sfeertekening; nergens komt hij tot een toetsing van de praktijk van de PvdA aan haar doelstellingen, hij spreekt slechts over haar programma's en plannen. Deze vergoeilijkende houding, waar een kritische beoordeling geboden was, komt nog het schrilst tot uiting in zijn behandeling van de periode 1940-1945. Deze hoogst belangrijke episode neemt in zijn boek van 500 bladzijden zes pagina's in beslag, en van die zes pagina's is, let wel, *één alinea van 14 regels* gewijd aan de socialistische beweging! Deze alinea begint als volgt: "Van een socialistische beweging was natuurlijk geen sprake." Was dat zo "natuurlijk"? Waarom besteedt hij hier geen woord aan de rol van de CPN en de RSAP, die elders in het boek wel aan de orde komen en voor wie een dermate passieve houding als de SDAP ten toon spreidde, helemaal niet zo natuurlijk was? Een dergelijk omzeilen van pijnlijke vragen achten we volstrekt ontoelaatbaar.

Als populariserend werk is dit boek mislukt. Het is daarom een overbodig boek. Wie een redelijk overzicht wil hebben van de geschiedenis van de Nederlandse socialistische beweging, kan het beste terecht bij Harmsen en Reinalda (Voor de bevrijding van de arbeid). Zelfs een pretentieloos plaatjesboek-met-tekst als van Schouten (De socialen zijn in aantocht) is voor de 19e eeuw nog beter.

Erik Nijhof

Bob Woodward en Carl Bernstein, Nixons laatste dagen, Agon, Amsterdam/Brussel 1976, prijs f. 35,—.

Kort voordat ik aan mijn studiereis naar de VS begon, heb ik dit boeiende boek nog gauw gelezen. Het leek me een 'must' als voorbereiding op mijn reis. En het was het ook. Mijn Amerikaanse gesprekspartners bleken het op hoge prijs te stellen dat ik zoveel feiten en namen kon opdreunen als de Nixon-ers weer eens ter sprake kwam.

Nu zou het natuurlijk onzin zijn een boek aan te bevelen omdat de recensent met de er uit verworven kennis indruk heeft kunnen maken. Dit boek is om een veel belangrijker reden onmisbaar. Samen met het 'Watergate'-boek van Woodward en Bernstein zal 'Nixons laatste dagen' een voortreffelijke bron zijn om te kunnen begrijpen wat de achtergronden zijn van de morele kater waar de Amerikanen in deze tijd mee te kampen hebben. Daarnaast wordt ook het optreden van president Carter beter te verklaren en daarbij de onwennigheid die de Amerikanen met deze president hebben.

Het beeld van Nixon zoals dat in dit boek beschreven wordt is dat van een arrogante man, die zich, bezeten door de van de kiezers gekregen macht, terugtrekt in een afgeslotenheid waar de Amerikanen nauwelijks raad mee wisten. Het Witte Huis werd een soort 'Führer-bunker' en Camp Davis de 'Wolfschanze'. Dit lijkt op het eerste gezicht een vreemde vergelijking. Zij werd me in de VS gegeven en geïllustreerd met foto's die Nixon van zichzelf liet maken. Het is jammer dat geen van die foto's in

'Nixons laatste dagen' zijn opgenomen. Op die foto's laat Nixon zien hoe eenzaam zijn positie is. Het is steeds weer het beeld van een man, starend in de verte of diep in gedachten verzonken, die wil duidelijk maken hoe moeilijk zijn eenzame positie is wanneer hij als president beslissingen moet nemen voor het welzijn van zijn 'fellow-Americans'.

Het is juist dat beklemtonen van die eenzame positie, van die verantwoordelijkheid van één man voor miljoenen landgenoten, dat Nixon de das heeft omgedaan. Ook in het onlangs uitgezonden interview met David Frost zei Nixon weer dat hij geen banden en andere informatie heeft achterhouden voor zijn eigen bestwil maar om de hoogheid en de waardigheid van het ambt van president in takt te houden. In 'Nixons laatste dagen' beschrijven Woodward en Bernstein deze autocratische opvattingen van Nixon.

'Nixons laatste dagen' is voor mij een mengeling van een middeleeuws journaal en een geschiedenisstudie. Als 'ooggetuigeverslag' zal het daarom een uitstekende historische bron blijven terwijl het nu een geschiedwerk is over een van de moeilijkste perioden in de geschiedenis van de VS. Dat beide top-journalisten van hun geschiedenisstudie een spannend boek hebben geschreven was natuurlijk te verwachten. Zij bewijzen daarmee hoe belangrijk het is dat in een geschiedwerk een verhaal wordt verteld.

Joh.S. Wijne

Euro-Arab Cooperation, edited by Edmond Völker. Europa Instituut, University of Amsterdam. Uitg. A.W. Sijthoff, Leiden 1976. 226 pag. f. 42,— (of iets hoger). ISBN 90 286 0456 1.

Onder bovenstaande titel is een reeks lezingen gebundeld, welke gehouden is te Amsterdam van 29-31 oktober 1975.

In het voorwoord wordt gewag gemaakt van de veranderde relatie tussen Europa en Israël, tussen Europa en de Arabische wereld van het Midden Oosten. De oplossing van het Arabisch-Israëliësch conflict wordt hierbij genoemd als één van de belangrijkste punten in de verhouding Europa-Arabische wereld. Het olievraagstuk neemt in de reeks voordrachten een belangrijke plaats in.

Het aantal deskundigen, hier aan het woord, is groot, zowel uit het buitenland als ons eigen land. Zonder de anderen te kort te willen doen vermelden wij o.m. Dr. W.J. Beek, Dr. L.C. Biegel, Prof.Dr. Peter R. Odell, Prof.Dr. Johan de Vree, allen uit Nederland, en Dr. Nijmeddin Dajani uit Jordanië, Dr. Ibrahim A. Obaid uit Saoedie-Arabië, Dr. George Tomeh uit Koeweit.

Er wordt een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan informatie geboden, waar nodig verduidelijkt met kaartjes en grafieken. Een index geeft de belangrijkste namen en feiten aan.

In en buiten de teksten wordt literatuur genoemd. Een algemeen literatuuroverzicht ontbreekt doch gezien de verscheidenheid van auteurs is dit geen bezwaar.

De prijs van het keurig verzorgde boek bedraagt f. 42,— (of iets meer). Het boek lijkt mij zeer geschikt voor de hogere klassen, in de (klasse-) bibliotheek verdient het zeer zeker een plaats. Er is voor de leerlingen wel goede kennis van de Engelse taal nodig doch hopenlijk verschijnt dit werk t.z.t. nog eens in onze moedertaal, hetgeen de bruikbaarheid zeer zal vergroten.

H. Roest

Jan Romein, Op het breukvlak van twee eeuwen, Em. Querido's Uitgeverij B.V., Amsterdam, 2e druk, 1976; 960 pp; f. 89,—.

In 1967 verscheen de eerste druk van dit boek dat Romeins magnum opus had moeten worden: een 'integrale' geschiedenis van de tijd omstreeks 1900, opgevat als een omslag van verleden naar heden.

Ter opfrissing van het geheugen: Romeins conceptie van integrale geschiedschrijving was zijn antwoord op de ver doorgevoerde specialisatie in politieke, economische, cultuur- enz. geschiedenis; zij beoogt de diverse specialismen via theoretische bezinning samen te brengen tot wat mevrouw Romein in haar voorwoord tot de eerste druk noemt een 'driedimensionaal geheel'.

Toen de schrijver in 1962 stierf ontbraken nog enkele hoofdstukken die met de later gepubliceerde tweeënveertig twee delen gevormd zouden hebben. Bovendien moest het derde deel dat een theoretische verantwoording van 'opzet en uitwerking van het voorafgaande' — aldus mevrouw Romein — zou geven, nog geschreven worden.

De confrontatie met dit posthume werk van de grote Romein heeft menig recensent een tikje ongelukkig gestemd; ook de schrijver van deze regels. Al moet de wetenschap dat het boek torso geble-

ven is redelijkerwijze onze verwachtingen in toom houden, de opzet van het boek is zodanig dat naarmate de lectuur vordert, de twijfel groeit of Romein er zelf in geslaagd zou zijn in zijn derde deel een integratie tot stand te brengen die inderdaad de omslag van omstreeks 1900 uit het vlak van de descriptie getild zou hebben op het niveau van een wetenschappelijke verklaring.

Men heeft wel eens gezegd, dat dit boek niet meer dan een bundel, vaak interessante, essays is gebleven. Dit oordeel echter doet onrecht zowel aan het essayistische genre als aan de historicus Romein.

Het flitsende, verrassende, gewaagde dat men van een goed essay mag verwachten zal men hier zelden aantreffen. Romein heeft zich in de diverse aspecten van de tijd omstreeks 1900 verdiept door kennis te nemen van zeer veel belangrijke publicaties die in die jaren op uiteenlopend gebied verschenen zijn. De diverse hoofdstukken zijn de neerslag van die lectuur. Helaas is op dit vertoon van eruditie het oordeel van toepassing dat Romein zelf over het hoofdwerk van zijn vakgenoot Karl Lamprecht geeft: "Want men staat (...) wel telkens verwonderd over de omvang van zijn kennis, maar die verwondering verdicht zich toch zelden tot bewondering" (p.577).

Soms wordt die verwondering ook wel met ergernis gemengd, als men zelf een beetje thuis is op een bepaald gebied en dan moet constateren dat Romein wel erg impressionistisch zijn 'leesindrukken' aan de lezer meedeelt.

Het lijkt misschien wat pietluttig en op het eerste gezicht vrij onbelangrijk feitelijke onjuistheden te signaleren. Maar als die een materie betreffen waarvan men mag aannemen dat juist die de belangstelling van Romein — en ik mag wel zeggen van 'de Romeins' — had, dan wordt het mij onbehaaglijk te moede. Ik wijs op de volgende ongerechtigheden: de utopist Lodewijk van Mierop, de auteur van 'Kolonisatie als antie-kapitalistische arbeidsregeling' wordt — ook in het persoonsregister — gepresenteerd als Lodewijk van Nierop (p.158); Theodor Fontane, begonnen als een eenzaam apotheker, wordt gerekend tot die 'adellijke' auteurs die 'de eigen klasse' niet spaarden en aldus demonstreerden dat de adel heel wel beseftte dat hij zichzelf overleefd had (p.329); de Engelse sociaal-historicus G.D.H. Cole werd in 1889 geboren en kon dus onmogelijk een van de oprichters van de Fabian Society (1883/84) geweest zijn (p.358) (ook de overige gegevens inzake de oprichting van de Fabian Society zijn deels onjuist, deels onvolledig); de ook door Huizinga geciteerde en terecht door Romein wereldberoemd genoemde sanskritist en kenner van het Boedisme, Friedrich Max-Müller komt in de tekst voor als Max Müller en in het register als Müller, M. (pp.617,641,950).

Kortom: de brede zwaai maakt heel vaak het gemis aan wat dieper spitten niet goed. Misschien heeft ook mevrouw Romein dit aan gevoeld, waar zij immers in het woord vooraf van deze nieuwe — nu met 72 functionele afbeeldingen aangevulde — editie 'de opzet van dit boek' als volgt aanduidt: "de sfeer van een snel veranderende periode van de Europese geschiedenis in al zijn facetten vast te leggen". Daarin is Romein inderdaad geslaagd.

Toch zou men de theoreticus Romein tekort doen, als men niet zou trachten iets van de conceptie te achterhalen die achter dit boek steekt. Wie hierop bij het lezen attent is, zal tot de conclusie komen, dat Romein materiaal aan het bijeenbrengen is geweest voor een marxistisch-leninistische interpretatie van de omslag omstreeks 1900. Ik wijs — bij voorbeeld — op opmerkingen, gedachtengangen enz. op pp.47,53,104,172,216,409,545,650/1.

In Romein theoretische deel zouden ongetwijfeld begrippen als dialektiek der vooruitgang, omslag, discontinuë continuïteit of continuë discontinuïteit (pp.408/9), tijdssubjectivisme (p.577) e.d. een verklarende functie hebben toebedeeld gekregen.

Romeins plan om descriptie en theorie te scheiden lijkt mij echter een vitium originis dat een nog zo goed doordacht theoretisch deel niet zou hebben kunnen verhelpen. Zou dit meer hebben kunnen zijn dan een marxistisch-leninistische bril, aangereikt om de eerste twee delen ermee te kunnen lezen?

Dat Romein nog een zwak had voor de Sovjet-Unie als 'vaderland van het socialisme' blijkt uit het volgende voorbeeld van 'dialektische vooruitgang': "Rusland zou, te zijner tijd, de voorsprong krijgen van zijn achterlijkheid: de boeren zouden er bevrijd, de arbeiders er de baas worden en de fase van de heerschappij van de bourgeoisie zou worden overgeslagen." (p.29).

Juist omdat we door de dood van Romein een misschien orthodoxe 'Diamat' geschiedschrijving zijn misgelopen, is het zeer te betreuren dat we ons tevreden moeten stellen met deze 'Unvollendete'.

Wie moet dit boek aanschaffen? In de eerste plaats ieder die geïnteresseerd is in de cultuurgeschiedenis van deze eeuw en wiens culturele bovenbouw een stevige financiële basis heeft; voorts elke schoolbibliotheek, want leraar en leerling kunnen er heel wat uit opsteken. Een expert heeft mij verzekerd dat f. 89,— voor zo'n uitgave zeer redelijk is en niet veel meer dan een uitgave in b.v. twee paperbacks zou kosten.

C. Offringa

Projekt "Politiek, kom nou!". Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag 1976/77. 38 pag. f. 5,-

De Stichting Kader- en Vormingswerk van de A.R.P. heeft in samenwerking met de vormingsinstituten van K.V.P. en C.H.U. (thans van het C.D.A.) een projekt ontwikkeld voor maatschappijleer. Het projekt bestaat uit vier lesbrieven en wil de leerlingen van het voortgezet onderwijs duidelijk maken dat iedereen met politiek te maken heeft.

De eerste lesbrief (6 pag.) behandelt de inrichting van het openbaar bestuur in Nederland. Zoals wel vaker voorkomt, maar wat men niet van een dergelijke stichting zou verwachten, wordt in deze lesbrief de indruk gewekt dat het landsbestuur in grote lijnen overeenkomt met het gemeentelijk en provinciaal bestuur: de gemeenteraad en de Provinciale Staten worden gezien op de plaats van het parlement, de colleges van B. en W. en van G.S. op die van de regering en de burgemeester en de Commissaris van de Koningin op die van de koningin.

Met deze onjuiste voorstelling van zaken gaan de auteurs voorbij aan het feit, dat grondwettelijk de gemeenteraad en Provinciale Staten respectievelijk aan het hoofd staan van de gemeente en de provincie. Een tweede onjuistheid is aan regering, B. en W. en G.S. uitsluitend uitvoerende macht toe te kennen. Met de partijvorming wordt deze brief afgesloten.

De tweede lesbrief (12 pag.) gaat over politieke stromingen: liberalisme, socialisme en christendemocratie. Onduidelijk is, waarom de partijen die in deze stromingen wortelen regeringspartijen worden genoemd (pag.7). Opmerkelijk is, dat in de opgenomen portrettengalerij alleen christendemocratische personen voorkomen: Groen van Prinsterer, Kuyper, De Savornin Lohman en Schaepman. Waarom is geen nadere informatie gegeven over Thorbecke, Domela Nieuwenhuis en Troelstra? Is o.a. voor informatie over deze personen een lijst met adressen van partijsecretariaten toegevoegd?

In de derde lesbrief (8 pag.) wordt ingegaan op het sociale vraagstuk, op de medezeggenschap in de bedrijven en op opvattingen over het begrip "arbeid". Bij deze brief is een verklarend woordenlijstje toegevoegd en wordt een aantal didactische handreikingen gegeven, o.a. over een rollenspel, over leren-door-discussiëren en over het organiseren van een enquête.

De vierde en laatste lesbrief (12 pag.) handelt over de verkiezingen (kiesstelsels, kiesdrempel, kabinetsformatie en Europese verkiezingen).

De tekst in het projekt wordt onderbroken door vragen en opdrachten en door tekeningen en foto's.

Uit de inhoud van het projekt blijkt dat de onderwerpen liggen op het gebied van geschiedenis en staatsinrichting. De geschiedenisleraar die zelf goed op de hoogte is van deze onderwerpen (en dat hoort hij te zijn) en/of over een goed staatsinrichtingboek beschikt, zal in deze lesbrieven weinig nieuws aantreffen. Hoewel het projekt bedoeld is voor het voortgezet onderwijs zijn de brieven m.i. naar vorm en inhoud te eenvoudig van opzet.

De lessen kosten f. 1,25 per stuk. Bij meerdere afname geldt een zekere reductie.

J. Brouwer

Korte aankondigingen:

Spiegel Historiael (losse nrs. f. 6,25 te verkrijgen via Meulenhoff/Bruna, Betapress, postbus 355, Tilburg) biedt in het maart nr. een interessant, zij het vrij technisch, artikel van R. Bogaert over "De oorsprong van de cheque en zijn ontwikkeling". Het handelt voornamelijk over het betalingsverkeer in de klassieke oudheid. Verder bevat het nr. een bijdrage van G.G. Schilder over de reis van Willem Vlamingh langs de Westkust van Australië op het einde van de zeventiende eeuw. Verder schrijven Hofman en Stam over Rudolf Hess en hebben zij voornamelijk diens psyche tot object van studie gemaakt. Tot slot is er een leesbaar artikel van C.A. Tamse over "De Scheldekwestie, 1866-1867". Dit probleem, de gevolgen van de afdamming van Sloe en Kreekrak, heeft ook nog lang nadien de verhouding tussen Noord en Zuid nadelig beïnvloed en is eerst in 1976 door het nieuwe kanaal door Zuid-Beveland opgelost.

In het april nr. schrijft D. de Saint Moulin over "De ontwikkeling van Kinshasa" en Gerda F. van Asselt over de "Hollandgängerei" (vgl. ook *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 4, februari 1976). Tenslotte wijs ik op J. Slomp, "Het Russische platteland. Politieke ontwikkeling tot collectivisatie". Dit artikel wordt in het mei nr. vervolgd met "Het Chinese platteland. Politieke ontwikkeling tot de Grote Sprong Voorwaarts". Beide artikelen geven inzicht in de mentaliteitsverschillen tussen de Russische en Chinese boeren en de houdingen die de resp. communistische partijen daar tegenover hebben aangenomen.

Groniek, nr. 51 (1977) (losse nrs. f. 4,25, incl. porto via Groniek, postgiro 1496758 te Groningen) heeft allereerst een uitvoerige bespreking van Kossmann's *De Lage Landen, 1780-1940* door F. Ankersmit. Verder schrijven Van Vree en Baud over "De crisis van de jaren dertig" naar aanleiding van een congres over deze materie in april in Enschede. Marja van Tilburg en Wantje Fritschy geven een korte impressie van wat er in Engeland aan nieuw materiaal op het gebied van Oral History, Women's History en Labour History is verschenen.

In de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1977) nr. 311 weidt M. Baelde in een uitvoerig opstel uit over "De Pacificatie van Gent in 1576; Hoop en twijfel in de Nederlanden". J.H. Kluiver geeft in zijn "Zeeuwse reacties op de Acte van Seclusie" een aantal fraaie beelden van het particularisme in de Republiek. T. Lipschits geeft tenslotte een aanvulling en reactie op A.A. de Jonge's bijdrage over de Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen (*BMGN*, 91 (1976) nr. 1).

In de golf van boeken over vreemde volken en stammen, die ons de laatste tijd dreigt te overspoelen men denke aan de publicaties over Hunnen, Kelten, Hethieten, Phoeniciërs e.t.q. — heeft uitgeverij Hollandia te Baarn zijn deel toegevoegd met de vijfde ongewijzigde druk van Louis Baudin, *Zo leefden de Inca's* en Jacques Soustelle, *Zo leefden de Azteken*. De boeken stammen uit de bekende en goede Franse serie "La vie quotidienne". Ze verschenen in 1958 in Nederlandse vertaling en zijn sedertdien door vele scriptieschrijvers met meer of minder vrucht geraadpleegd. Voor f. 14,90 per deel geen slechte koop voor de schoolbibliotheek, al is het bindwerk waarschijnlijk niet tegen al te veelvuldige raadpleging bestand.

De Werkgroep Eindexamen Geschiedenis (WEG) heeft in een brochure van 24 blz. getiteld "Geschiedenisonderwijs door het oog van de (toets) naald? Kanttekeningen bij het experimentele centrale schriftelijke eindexamen" nog eens haar visie samengevat op het experiment centraal eindexamen geschiedenis, zoals dat met name door het CEGES wordt uitgevoerd. Na een tweetal meer algemene hoofdstukken over de rol van de V.G.N. en het schriftelijk eindexamen en een algemene beschouwing over het vóór en tegen, wordt het eindexamen 1976 (Koude Oorlog en Van Nederlands-Indië tot Indonesië) aan de orde gesteld. Tenslotte biedt men een alternatief aan.

De brochure is te verkrijgen door storting van f. 3,50 op postgiro 3310945 t.n.v. P.J. van der Heyden, postbus 10416 te Amsterdam.

Het WEG-secretariaat is in handen van Y. Plantinga, Plantage Muidergracht 35 I, Amsterdam 1004, tel. 020-252301.

v.H.

DIDAKTIEKKOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207. 46-3207.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.
P. DOVES, *penningmeester*, Praamstraat 2, Zaandam, tel. 075 - 161062, postrekening
1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. de Langen, *2e penningmeester*, Rijsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-2516.
DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.). DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond
H. van der VEEN, Veendam.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

Alkmaar:	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	Haarlem:	Noorderdreef 160, Nieuw-Vennep.
Arnhem:	Apeldoornseweg 31.	Heerlen:	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
Amsterdam:	Plantage Muidergracht 35 I.	Hengelo:	Valeriusstraat 27, Almelo.
Den Bosch:	Donauring 11, Veghel.	Leeuwarden:	De Kei 462.
Breda:	St. Bavostr. 96.	Maastricht:	Veldspaatstraat 23.
	Rijsbergen.	Rotterdam:	Van der Helmstraat 27.
Eindhoven:	Hondsruglaan 67.	Utrecht:	Marnixlaan 75, Amersfoort.
Goes:	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	Venlo:	Leunseweg 2, Venray.
Groningen:	Verlengde Frederikstr. 9 A	Zutphen:	Gerstekamp 12, Warnsveld.
Den Haag:	L. v. Meerdervoort 542.	Zwolle:	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.
Chr. B. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr. A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327.
P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.
H. ZWARTEVEEN (CLBO), Pr. Irenelaan 51, Leusden-Z, tel. 033-40879.
N. HOOIVELD, Touwslagerstraat 11, Duiven (Gld.) tel. 08367-1945.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N. Br.) tel. 04132-64117.
P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431.
DRS. N. BAKKER, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.
J.E. BROUWER, Draflaan 8, Gorssel, tel. 05759-2608.
B. SCHLAMAN, Hettenheuvellaan 27, Eindhoven, tel. 040-436507.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324379.
J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N. Br.) tel. 01620-26665.

Podium van het verleden

Kalle c.s.

Zojuist zijn de herziene drukken van de delen 1 en 4 verschenen, samen met de bijbehorende docentenboeken in een moderne, voor de leerling aantrekkelijke vormgeving waarin de structuur van de hoofdstukken beter tot haar recht komt.

➡ historisch moment

➡ leestekst

➡ leestekst

➡ opdrachten

Deel 1 is nu voorzien van kleurenillustraties die *concretisering* van de teksten beogen.

Inhoud deel 4

1 Op weg naar een ander Nederland	8 In het teken der tegenspraak
2 Stalin . . . heerser over dood en leven	9 Black and white
3 Omwenteling in het Verre Oosten	10 Azië waarheen?
4 Der Feind steht rechts	11 Amerika door een diep dal
5 Onbegrepen voorspel	12 Massa's zonder hoop?
6 Een bittere vrede	13 Vreedzaam samenleven bleef koel
7 Het Beloofde Land	14 Op weg naar Utopia Jaartallen

Serieoverzicht

Deel 1, voor de brugklas (prehistorie, oudheid en middeleeuwen)
4e druk, gebonden
ISBN 90 01 45651 0
Docentenboek 1
ISBN 90 01 45609 X

Deel 2a, voor klas 2 mavo-3 (nieuwe en nieuwste geschiedenis)
Gebonden
ISBN 90 01 45602 2
Docentenboek 2a
In voorbereiding
ISBN 90 01 45612 X

Deel 2b, voor klas 2 mavo/havo (nieuwe geschiedenis)
2e druk, gebonden
ISBN 90 01 45603 0
Docentenboek 2b
ISBN 90 01 45613 8

Deel 3, voor klas 3 mavo/havo (nieuwste en eigentijdse geschiedenis)
3e druk, gebonden
ISBN 90 01 45604 9
Docentenboek 3
In voorbereiding
ISBN 90 01 45614 6

Deel 4, voor de examenklassen mavo-3 en 4 (geschiedenis van de laatste halve eeuw)
2e druk, gebonden
ISBN 90 01 45606 5
Docentenboek 4
ISBN 90 01 45615 4

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever. Belangstellenden kunnen een beoordelings-exemplaar van de leerlingenboeken aanvragen.

Wolters-Noordhoff